

Kőasztalnál, Tihanyban

TELEVÍZIÓS BESZÉLGETÉS ILLYÉS GYULÁVAL

Kérdező: Domokos Mátyás

A felvétel időpontja: 1975. július 30—31.

Az adás időpontja: 1975. december 27—28.

DOMOKOS M.: Házigazdánk, Illyés Gyula, akivel tihanyi kertjében beszélgettünk, ritka vendég a képernyőn. Nem szereti a nyilvános szereplést, ezért legfeljebb az elmúlt években találkozhattak vele, néhány alkalommal, a televíziónézők a képernyőn. Az ország népe elsősorban műveiből ismeri őt, a költőt. Alig ismerheti azonban személyét, életének hétköznapijait. — Tihanyhoz, beszélgetésünk színhelyéhez, legendák sora rendeződik a tudatunkban. A sor elején azzal, amiről még az iskolában tanultunk, hogy ez a hely a névadója a legrégebb hiteles és eredeti nyelvmemléknek, a tihanyi apátság alapítólevelének, még I. Endre király idejéből. Tihany legendáriuma tehát, érdekes módon, egy irodalmi legendával kezdődik. Szentségtörés-e ezek után, ha a hely mai irodalmi legendái közül elmondok egyet, méghozzá olyat, amelyik a házigazdára, Illyés Gyulára vonatkozik, hogy — akár megtörtént, akár nem — érzékeltetni tudjam ennek a nyilvános szerepléstől való tartózkodásnak egyfajta következményét. Még itt, Tihanyban is, ahol pedig a házigazda óslakosnak számít. Élt itt a szomszédságban egy öregúr, aki több évtizedes jószomszédi viszony után, az ötvenes évek második felében — a legenda szerint — egy reggel így kiáltott volna át a költőhöz a kerítésen: — Nem is tudtam, Gyula öcsém, hogy te verselgatsz! — Hol terjesztik ezt rólam, kedves bátyám? — A londoni rádióban. — Így volt?

ILLYÉS Gy.: *Az első szomszédunk, az öreg Miklós bácsi volt; még ozorai ismeretség; ő maga mezőszilasi, szilasbalhási. Különbön én nem vagyok itten őshonos, hanem benősült, beszármazott, és ennek köszönhettem itt a jó híremet. Tihanyban általában úgy ismertek, ismernek még ma is, mint az apósomnak a vejét. Ők építették, apósomé, ezt a házat; ma is a feleségem nénjének a tulajdona. Apósom liberális bíró volt, igen szívélyes, kedves a parasztokkal; tanácsért jártak hozzá. Az egész házat eleve ilyen népies-demokratikus legendakör övezte. Beleillemtem vagy legalábbis nem rítam ki belőle.*

DOMOKOS M.: Illyés Gyuláról azt szokták mondani, hogy rejtőzködő költő, aki őrizi az inkognitóját. Szeretsz inkognitóban élni?

ILLYÉS Gy.: *Ez a kényelmesebb: azt kell mondanom. A művészi munka akaratlanul is össze van kötve azzal, hogy aki csinálja, az tetszeni akar. Aki pedig tetszeni akar, az már csak egy centire van a tetszeigéstől. A szerepjátszástól. Amit én világleletemben férfiatlannak éreztem. Körülményeim is arra szorítottak, hogy a művel való foglalkozással töltsen a munkára való időmet, s ne a közszerepléssel.*

DOMOKOS M.: Maupassant egyik levele végén olvastam a következőt: „... minden, amit írtam, a közönségé, a kritikusoké, a vitaké és a kíváncsiságé: de azt kívánom, hogy semmit, ami az életemre és személyemre vonatkozik, ne verjenek nagy-dobra.” Gondolom, ez a természetes kívánság is közrejátszik ebben, s még valami talán, ami eszembe jut: hogy inkognitóban élni, az tulajdonképpen királyi szenvedély, fejedelmi passzió.

ILLYÉS Gy.: Ez aztán nekünk éppen nincs megadva. Inkább ellenkezés ez nálunk, ahol az irodalmat aszerint szokták fölosztani, hogy ki az, aki szereti a szereplést, s ki az, aki nem közszereplő. A korszaktól függ, mikor kénytelenek vállalni az írók közszereplést. A mi örök példánk Petőfi példája, aki történelmi feladatot is teljesített azzal, hogy elszavalta a verseit. De hát ugyanilyet végzett Arany János is azáltal, hogy egy időben visszautasított minden közszereplést; azért is, hogy jól végezze a költői munkáját.

DOMOKOS M.: A magyar költészet egyik ereje, hogy mindenre van benne, a helyes, erkölcsös viselkedésre is, példa. Egy biztos: Illyés Gyula soha nem verte nagydobra az életét és személyét, ezért a világért sem az illetéktelen kíváncsiság szándékával, de mivel minden olvasód tudja, milyen fontos szerepet játszott és játszik ez a tihanyi műhely az élelművedben, mégis megkérdezném; hogyan telik el itt egy-egy napod mostanában?

ILLYÉS Gy.: Tekintve, hogy beteg vagyok, ez nem a normális időbeosztás most. Elég korán ébredek. A munka általában ennél a kőasztalnál kezdődik, vagy fönn a házban. Egyszerűen élünk, a házban ebédelek; utána — az utóbbi időben pusztán azért, hogy az agyamat kimossam — délután le szoktam pihenni. Aztán olvasnom kellene, ami éppúgy hozzátartozik a mesterséghez, mint a tollnak a forgatása. Ilyenkor jönnek a barátaink; ha majd jönnek, mert tulajdonképpen öt napja kezdtük csak meg a nyári vakációt. Július legvégén kerültünk le; feleségemnek állása van Pesten, ehhez igazodik a lenti időtöltés. Azelőtt télen is itten voltam, amikor még — egészségesen — egyedül is lakhattam a házban. Mert itt a környéken télen aztán senki sincsen. Ez a ház a falutól is vagy három kilométernyire van. Volt idő, amikor — telente — az egész félszigeten errefelé egyedül voltam. Amióta ki vagyok téve különféle testi bajok támadásának, azóta a női gondoskodás nem hagy itt lent egyedül.

DOMOKOS M.: ...különben nemcsak írásaidból tudom, hogy ételben, italban, ilyesmikben rendkívül szerény vagy, s ha nem élnél ilyen rejtőzködő módon, azt mondhatnám, hogy...

ILLYÉS Gy.: ...most már kezdek igényesedni, de hát nemigen teljesíthető ez az igény. Január óta nem voltam kinn a házból másképp, csak ha vittek, autóval, mentőautóval is. Két éve nem voltam se moziban, se színházban, így hát népbüfében sem. Azelőtt nagyon szerettem, illetve, bocsánat, nem nagyon, de mégis a népbüfé volt a kedvenc étkező helyem. Az időt mindig sokra értékeltem, és az ülő vendéglőkben ha az ember megezte a levest, húsz perc múlva kapja csak a főzeléket. A büfében az ember rögtön kap ételt, legalábbis itt Tihanyban. Volt ugyan a motelben igen jó vendéglő, de a büfében egy tálcával odalép az ember a pénztárhoz, aztán rögtön mindent odatesznek neki az ételkiosztónál, és öt perc alatt, egy kedves sarokba visszavonulva, már folyik is az ebéd, folyamatosan.

DOMOKOS M.: S ebben a hajóssapkában jársz le ebédelni?

ILLYÉS Gy.: Története van. Azelőtt inkább este szoktam kőszálni a határban, elhagyatott helyeken. A közbiztonság még nem volt nagy, s a család aggódott, nem történik-e valami baj. Akkor jutott eszembe, ha valami olyan sapkát teszek a fejembe, ami fegyverrel járó hatalmi szervre emlékeztet, azt nyilván respektálni fogják. Ezért kezdtem ilyen sapkát hordani. Kiderült, másként is nagyon kényelmes. — Ezt a mostanit különben Zilahy Lajos fejéről vettem le, ezelőtt tíz évvel Belgrádban. Még dedikálta is annak idején, de időközben a fejszír eltörölte kissé a halhatatlan sorokat.

DOMOKOS M.: Pedig, úgy tudom, nem voltál katona.

ILLYÉS Gy.: Megúsztam szerencsére. Épp az az évjárat volt az enyém, amit a világháború utolsó két évében már nem soroztak, a két háború között pedig nem volt kötelező katonáskodás.

DOMOKOS M.: Ha már erről beszélünk: hát hogyan ment el egy napod például harminc évvel ezelőtt? Hátráljunk egy kicsit vissza a múltba.

ILLYÉS Gy.: Jól emlékszem: mindig adtam arra, hogy ne irodalomból éljek, akármilyen szűkösen is; tehát mindig hivatalnok voltam. Kezdetben, havi 150 vagy 180 pengőért, egy biztosító társaságnál, fél kilenctől délután ötig.

DOMOKOS M.: De hát ez még korábban volt, a harmincas években...

ILLYÉS Gy.: Azt hiszem, 28 táján vagy 29-ben — léptem be oda, Csécsy Imre, Osvát Ernő és Rubin László nevű kedves ismerősöm közbenjárására. Ott bizony nagyon korán kellett kelni. Gyalog jártam be, elég nagy távolságból a hivatalba, pénzmegtakarítás és sport is volt. Este hat órára kerültem haza. Ezért is nem éltem irodalmi életet, kávéházban vagy emberek közt. Éjszaka dolgoztam; nagyon kevés alvással tudtam ezt akkor még csinálni...

DOMOKOS M.: ...és — írásaidból tudom — nagyon sok cigarettával...

ILLYÉS Gy.: A cigarettát megint csak a női terror csapta ki a kezemből; hajnal felé már 50—60-nál tartottam, elég gyakori fejfőrcsőkkel.

DOMOKOS M.: Ha már így benne vagyunk, s ha szabad folytatni ezt a vissza-számlálást az életrajzban: hogy éltél, mit csináltál a háború alatt?

ILLYÉS Gy.: Melyik alatt?

DOMOKOS M.: A második alatt. Harminc évvel ezelőtt.

ILLYÉS Gy.: Akkor már nem biztosítási hivatalnok voltam. Sokkal kedvezőbb helyzetben, a Nemzeti Bankban voltam a francia agrárreferens. Ez a hivatalom reggel hatkor, néha félhatkor kezdődött, de tizenegy felé be is fejeződött. Az éjszaka beérkező táviratokat, folyóiratokat, könyveket, napilapokat kellett elolvasnom, és abból tíz-tizenkét oldalas összefoglalót diktálnom — magyarul már — akkorra, mikor a bank vezetői bejöttek; milliók fordultak meg azon, hogy milyen intézkedéseket hoz a bank az akkori valutáris helyzetben.

DOMOKOS M.: Akkor hát el is olvasták ezeket a jelentéseket?

ILLYÉS Gy.: Elolvasták! S ezért is vagyok mezőgazdasági téren, még a külföldi mezőgazdaság vonatkozásában is, mondjuk, korabelileg művelt. Nemcsak gyakorlatilag, tehát hazuról, hanem „világviszonylatban” és elméletileg is. Egyébként kiderült akkor más képességem is. Azelőtt két ember csinálta ezt a munkámat. Én meg egyszerre két kisasszonynak tudtam diktálni, az egyiknek rögtön franciából fordítva a szöveget, a másiknak meg a vezérszavakat, amelyekből később összefoglaló készült. Nagyon örültem ennek a helyzetnek; korai, hajnali fölkelést kívánt ugyan, de — akkor a Logodi utcában laktam — átmenni gyalog a Lánchídon a Nemzeti Bankba, üdítő séta volt, jól kimosta az agyat. Utána pedig, amikor befejeztem a kenyérkereső munkám, rögtön lementem a Florence nevű kávéházba, ott volt a Szabadság téren. Az lett így akkor a Nyugat szerkesztősége.

DOMOKOS M.: S később, amikor a háború egészen közel jött, átcsapott Magyarországra?

ILLYÉS Gy.: Nehéz idők jöttek. Akkoriban én már nem mehettem be a hivatalba. Véletlen folytán értesültem róla, hogy a németek már március 19-én kitűntek azzal, hogy listára tettek. Én nem akartam ugyan ezt elhinni, de ugyancsak kávéházban ért az a kaland, ami a veszélyre figyelmeztetett. Amikor a németek bejöttek, Németh Lászlóval az ő gödi házukba mentem, biztonságot remélve. Mikor úgy-ahogy elcsitul az első tíz nap izgalma, be akartam jönni egy napra Pestre, hogy elintézzem, fől számoljam a szerkesztőségi ügyeket. Ezúttal a Parlament kávéházban találkoztam a munkatársakkal, a szerkesztő bizottsággal, szegény Örley Istvánnal, Keresztury Dezsővel és Gellért Oszkárrel. Alig voltunk öt percig együtt, lejött a szerkesztőségből Gellért Oszkár fia, hogy fönt egy csendőrnagy keres engem. Elkerülve minden teatralitást, rögtön fölkeltem. Nem várhattam meg a pincért, azért azt mondtam meg hatott társaimnak: ha valami baj történnék, az utolsó szavam ez legyen (a nemzethez!): fizessétek ki a kávé! Csökkenő akasztófahumorról léptem ki már az utcára, eléggé meggondolatlanul, mert a kávéházból még betelefonáltam a Nemzeti Bankba, ott egyik barátommal franciául beszéltem. „Éppen most vannak itt a csendőrök!” mondta ő is. Az utcán megnéztem a pénztárcámat, kiderült, hogy alig néhány pengő van nálam, kivételesen. Nehéz pillanat volt; csoda-

sorozattal oldódott meg. Zavaromban bementem egy kapualjba, gondolván, hogy telefonálok haza is, a lakásra — ahol, mellesleg szintén volt már csendőri érdeklődés —, amikor az akkori Tisza István utcának a másik oldalán megláttam egy lódenkabátos, zöldkalapos férfit, kalapján a gazdatisztek jellegzetes tollzatával: egyik első unokatestvérem. Valahol lenn, Algyőn volt gazdatiszt, de éppen Pesten járt. Gyerekkorunkból volt egy füttyjelünk, azzal hívtuk ki egymást a házból, leadtam neki. Ő, Ferenczy Sándor, rögtön átjött. Minden további nélkül nagyon természetesnek találta a helyzet megoldását, s mivel egy pusztnán születtünk, az ő édesanyja az én anyámnak a húga, elsőre azt mondta: „Gyulám, átadom rögtön a papírjaimat, menj le édesanyámhoz Kádártára.” Veszprém mellé. Majd helyesbített: „Nem! Elkísérek, veled megyek a vonaton.” — Ráadásul még hasonlítottunk is egymásra, a szemünk nagyjából egyforma volt, anyai águnk révén. — „Ha igazoltatnak — folytatta —, akkor te igazolod magad mint Ferenczy Sándor, én legfeljebb tanúskodom, hogy az öcsém, vagy a bátyám vagy, így jól megússzuk...”

DOMOKOS M.: Akkor hát együtt, s baj nélkül leutaztatok?

ILLYÉS Gy.: Igen, másik unokatestvéremhez, Ferenczy Lászlóhoz, aki ott Kádártán református tanító volt. Lakása pedig elég kedvező helyen, a templomudvaron. Anyám húga olyan szeretettel fogadott és kezelt, mikor megtudta, hogy bajban vagyok, mint amikor még a pusztna a karjában dajkált. Ha előfordult — elég gyakran —, hogy idegenek jöttek az unokatestvéremhez, be kellett mennem a kamrába. Más biztonságos hely nem lévén, bizony előfordult, hogy elég sok időt kellett ott tartózkodnom. Életemben nem ettem annyi befőttet: így lesz sokszor groteszk is a hősiesség, s ezáltal hiteles; Katica néni, arra emlékeztet, hogy a régi időkben milyen ritka dolog volt a gyerekeknek befőttet adni, édességekkel kárpótolt a veszélyért.

DOMOKOS M.: Újra kényeztetett.

ILLYÉS Gy.: Ma is nagy szeretettel gondolok ezért az egész családra, meghatótan, Szent Erzsébet-szerű Lenike nevű ángyomra; feledhetetlen nagy jellemnek bizonyult.

DOMOKOS M.: Ennek a csendőri nyomozásnak mi lett a vége?

ILLYÉS Gy.: Mondom, a veszély tud groteszk elemekkel vegyülni. Az a zord csendőrőrnagy, aki hogy imponáljon, még túl is fegyverezte magát, s ami szíjat rá lehet tenni egy emberre, az mind rajta volt, az én érdekemben keresett engem; hogy elrejtsem. Tudta, milyen veszélyben vagyok; ezért járt a nyomomban s akart letartóztatni, nehogy a németek fogjanak el. Molière-i szolgák vigjátéki helyzete a sötétben... Feleségem elutazott Ozorára, hol lehetne engem a szőlőhegyekben még biztonságosabban elrejtteni; Kádártán gyakorlótér, katonai parancsnokság állt, többoldalú kockázat volt.

DOMOKOS M.: De a molière-i vigjátéki elemek mögött ott van a történelmi tragédia.

ILLYÉS Gy.: Borzalmas tragédiák. Gondolhatod, hogy közben mit láttam én, két ilyen bujkálás közben, egyik helyről a másikra menekedve, mert női felügyelet vagy őrizet mellett mégis vonatoztam, s átmentem ide-oda.

DOMOKOS M.: Itt, a szántódi réven is átjöttél egyszer.

ILLYÉS Gy.: Éppen ennél a háznál ért bennünket, amikor Horthy felolvasta a nyilatkozatát. Németh Lászlóval bujkáltunk akkor ismét együtt, Földváron, apósának kiürült nyári házában. Főlbátorodtunk, hogy most már átjöhettünk ide, Tihanyba. Volt egy jelünk Flórával. Zamárdiról meg lehetett látni, hogy itt a házon a zsaluk nyitva vannak-e vagy sem. Ha bizonyos zsalu nyitva volt, akkor veszély nélkül ide lehetett jönni. Így jöttünk át, így ért itt bennünket Horthy proklamációja. Nagy vidáman mentünk aztán vissza a Balaton másik partjára, fölszámolni az ottani bujdoklási helyet. A mai Csokonáinak nevezett kocsában ért bennünket shakespeare-i jelenetsor. A közönségnek, az inni ki-bejáró „nép”-nek szava s viselkedése valóban percenként változott, aszerint, hogy — mint azt hitték — a németek visszavonulóban, vagy támadólag jönnek ide, az úton. Akkor kezdődött számomra is tulajdonképpen a szigorú idő; akkor már fegyveres házkutatás is volt nálunk Pesten, és...

DOMOKOS M.: ...mert te visszamentél aztán oda...

ILLYÉS Gy.: ...nem haza. A Zugligetbe. Ez is egy kicsit keserű és ugyanakkor ugyancsak groteszk díszelgésre való emléksorozat, hogyan kerestek engem abban az időben, és feleségem milyen ügyesen és ötletesen háritotta el a fegyvereseket. Valahol, egy külföldi rádióban akkortájt azt mondták ugyanis egy hír kapcsán, hogy az olyan „eszmei harcosok, mint Illyés Gyula...” s ezt a nyilas nyomozók úgy értelmezték, hogy nálunk fegyverraktár van. Fölhánytak mindent. A pesti lakásunk egy házban van apósoméknál lakásával. Feleségem apósoméknál tartózkodott. Volt egy igen kedves, kardos cselédlányunk. Fölháborította, hogy olyan tekintélyes emberhez, mint amilyennek ő gazdáját hitte, idegen alakok betörnek, s ott kutatnak, nyomoznak. Igen erélyesen kezdett velük beszélni: „Hova nyúlkálnak, mit képzelnek?“, mire azok majdnem megzavarodtak. Az a kedves-okos cselédlány át-átjött Flórához, informálni őt; mi folyik a házkutatókkal. Egyszer az egyik nyomozó gúnyosan azt mondta: „Jó, jó, tudjuk mi is, hogy a gazdád már rég Debrecenben viszi a zászlót!” És valami jelet tett a nevemhez a listában.

DOMOKOS M.: Kézpénznek véve a föltételezést...

ILLYÉS Gy.: A kislány is látta ezt, én pedig ezt úgy magyaráztam, kihúztak a listából. Vagyis fölszabadultunk, már ami ezt a közvetlen halálos veszélyt illeti.

DOMOKOS M.: Furcsa módon itt is a híred mentett meg, hogy „ez olyan ember, aki már biztos Debrecenben van.”

ILLYÉS Gy.: Az az előnyilas föltételezte, hogy ha egy lány ilyen hangon mer beszélni, akkor az, akit ők keresnek, már nyilván biztonságban van.

DOMOKOS M.: Ugorhatunk megint egy nagyot? Még nagyobb? Mondjuk ötven évet! 1925-ben például hogyan telt el egy napod?

ILLYÉS Gy.: Nincs jó emlékezőtehetségem, de hát arra véletlenül ismét jól emlékszem, mert 1925 júliusában jelent meg az első olyan tanulmányom, amit már ma is vállalok, s ráadásul franciául jelent meg.

DOMOKOS M.: Nem érezted istenkísértésnek, hogy nem az anyanyelveden írsz?

ILLYÉS Gy.: Most borzadok össze, hogy is mertem idegen nyelven prózát írni... Verset írni, az könnyebben megy, az szabadabb, egyénisebb. De prózában a francia nyelvnek vastörvényei vannak. Éppen most kellett írnom egy hosszabb tanulmányt a franciáknak, azt, ami a Népszabadságban folytatásokban megjelent; az UNESCO folyóirata kérte. Belekezdtem franciául, de a második oldalnál megálltam; lányomat kértem meg, aki a középiskolát Franciaországban végezte, és hát a Sorbonne-t is, hogy fordítsa le. No, mégis családból került ki a francia szöveg!

DOMOKOS M.: S a gyerekkorban, még az első világháború előtt? Akkor milyen volt egy nap?

ILLYÉS Gy.: Arra ugyancsak eléggé emlékszem; gyerekkorára mindenki emlékszik. Nagyon messze, minden falutól messzeeső pusztá az, ahol születtem: Felső-Rác-egres, Simontornya és Sárszentlőrinc között. Ott volt uradalmi főgépész az apám. Az életem ott a pusztának az életéhez alkalmazkodott. Szüleim igen korán keltek, következésképpen én is. A gyermek is rögtön belemerült ott abba a közösségi életbe, amit egy pusztá kialakít. Így a cselédgyerekekkel, azzal a mélynyomorról is, közvetlenül úgy érintkeztem, mint egy közülük. Vagy háromszázötven lélek élt abban a pusztában, de olyan szoros belső közösségben, amit csak öskori clanközösséghez lehet hasonlítani. Akármelyik béres nyugodtan meghúzta a fületem vagy megrakott, ha valami rendellenességet csináltam: fölmásztam veszélyes magasba a fára vagy kiszedtük a fészket. De épp így vitték el, együtt a gyerekkbandával a pusztá másik felére ökrös szekérrel. Az iskolába, mert az iskola — gyerekleptékkal tekintve — elég messze volt, ha nagy hó volt, a fiatal anyám szinte tréfából, de meg — azt hiszem — rákényszerítve is, szánkón odahúzott. Kedves emlékem, hogy mikor behavazódott a környék, a gazdatisztnak vagy az ispánnak a fiáért hintó jött. Ezek aztán árván elrobogtak. No de az a megkülönböztetés, ahogyan értem anyám oda-jött, és a pusztai gyereksereg! Akkor már, gondolhatod, nem anyám húzta hazafelé a szánkót, s azon nem csak én ültem! Roppant jó és megható emberi környezet volt.

Ma is azt gondolom, hogy amennyire kijár a felnőtteknek a magányosságra való jog, hogy csendben, elzárva is élhessen, a gyerek annyira élvezi, ha minél tömöttebben élhet. A modern társadalom ezt a két kérdést még nem egyeztette össze, hogy a felnőtt szülőnek ugyan külön kell lennie, de a gyerek a bandába vágyik. Ezért rossz az egyke, s ezért volt például, hogy igen nagyon becsültem, majdnem azt mondhatnám: élveztem a pesti külvárosok úgynevezett bérkaszárnnyáinak az életét, ahol a gyerekséget leverték az udvarra, s ott éltek, örök csatában a házmesterrel, de valami olyan jó, megint azt kell mondanom, clant, törzsi közösségben az életre nevelődve.

DOMOKOS M.: Ezek természetes bandák voltak.

ILLYÉS Gy.: Igen! Ilyenben éltem én is, azzal a további kiváltsággal, hogy mi mindennap kaptunk uzsonnát, nagyon egészségeset és bővet, már csak azért is, mert apámnak és nagyapámnak is méhészete volt. Gondolhatod, hogy a béresgyerekeknek mit jelentett a mézes kenyér! Ami nekünk tulajdonképpen nem is lehetett nagy érték; a méz, azt hiszem, akkor olcsóbb volt, mint a cukor. Anyám nagyon jó jellemű, jó lélekismerő, tehát nagyon tapintatos, noha úgynevezett egyszerű asszony volt. Igen jó érzékűen művelt. Örömét lelte abban, hogy amikor mi hazamentünk uzsonnázni, aki csak addig velünk játszott gyerek a pusztán, az mind odatódult egy nagy kenyérszeletért. Kitett egy nagy tányérba mézet közös prédául. Gondolhatod, milyen tekintélyem volt!

DOMOKOS M.: Édesanyád az egész pusztát etette.

ILLYÉS Gy.: A másik ok a tekintélyre: mi el tudtunk menni a pusztáról, már mint apám. Nekünk rokonságunk volt Ozorán, Gyánton, Cecén, Kölesden — ami pedig már nagy távolságra volt oda. Ha nem is minden vasárnap, de úgy két-három vasárnaponként járta a rokonlátogatás. Elmentünk kocsival, mondjuk Ozorára. Mikor én onnan megjöttem — világot láttam! Azt hiszem, a mesélő kedvem, egy kicsit a túlszínező kedvem is innen származott, hogy olyankor figyelmet kaptam a többi gyerektől. Volt miről beszélni s nekik hallgatniok, hiszen ők faluban sem jártak. Emlékszem, egyszer el kellett magyaráznom nekik, mi a harang, hogyan harangoznak. Ha jó volt a szellőjárás, akkor — nagy távolságon át — odajött a harangszó a pusztára.

DOMOKOS M.: Ott csak kolompoltak, ugye?

ILLYÉS Gy.: Nem is kolompoltak, hanem ki volt akasztva egy vagy több eke-lap; egy vasdarabbal azt verték meg reggel. Borzalmas hangja van, kész idegbej. Próbáld ki! Ha egy repedt vaslemezre, amit fölfüggesztenek a fára, egy vassal ráversz!

DOMOKOS M.: Szóval a pusztán a harangszó is mennyei üzenetként hangzott.

ILLYÉS Gy.: Volt állítólag valamikor egy harangláb, de a harangocskát rég kilopták belőle, állítólag a szilasiak. A falusiak között van ilyen csúfolkodó vetélkedés; a szilasiak az ozoraiakat azzal gúnyolták, hogy ha valakit ott meg nem bicskának, örökké él. Ozorán pedig, ha valami eltűnt, az volt a szó: itt jártak a szilasiak.

DOMOKOS M.: És a rokonok közül hová szerettél leginkább menni?

ILLYÉS Gy.: Én Cecére; az volt anyai nagyapámnak, édesanyám apjának a faluja. A módosabb rész, apám családja, az Ozorán lakott. Odamentünk gyakrabban, mert hát ott volt nagy szőlő, nagy jómód, s apám egy kicsit kérkedett is anyám előtt — akibe élete végéig reménytelenül szerelmes volt —, hogy honnan is származik ő. Így oda sokat jártunk.

DOMOKOS M.: Róluk nem lehetett azt írni, mint a ceceiekről, hogy „... az egész Cecét megettem.”

ILLYÉS Gy.: Nem, Ozorát, az ozorai vagyont nem lehetett megenni. Emlékszem, mikor Flórát oda először levittem. A Puszták népének a hatása alatt volt fölkészülve a családra. Még aznap persze pincszerre is kimentünk; csak húsétel valami hétféle volt, mert ott a rokonság vadászott, sőt halászott is. Testvérnémén akkor már egy gazdatiszt felesége volt, az uradalmi gyönyörű jószágigazgatói lakásban laktak. Volt

abban — hány szoba is? — Hét hatalmas egy végtében, olyan hosszú, széles folyosóval, hogy — tréfás mondás volt — a konyhából a meleg ételt biciklin kellett volna behozni, hogy ki ne hűljön közben. Ez volt az ozorai mód. Ide vitték testvéreimet iskolába, ide akartak engem is beíratni, de nekem a cecei tetszett, az anyám családja. Ozora vegetatív ösvilág volt, nagy, paraszti, illetve nem is paraszti, inkább pásztori jómód. A ceceiek vad negyvennyolcasok, az ozoraiak bigott katolikusok voltak, akik nem is emlegették, mi a haza. A ceceiek meg annyira felvilágosodott protestánsok, hogy nagyapa ennek megvallásául templomba sem ment el.

DOMOKOS M.: Cecén negyvennyolcas kör is volt, ugye?

ILLYÉS Gy.: Tudatos negyvennyolcas volt nagyapám is. Madarász József volt az örök képviselő. Aztán a képek a családban: Kálvin szörnyű aszkéta arca mellett az aradi tizenhármak, az első felelős magyar miniszterium, „Árpád vezérré emeltetése!” Ozorán csupa szentkép volt, amítől én, mivel anyám — református lévén — reformátusnak nevelt, s ezért riadtan idegenkedtem. Idegenként fedeztem hát fel ezt a katolikus világot, de nagyon érdekelt; és nagyon különös volt, főként az ozorai templom.

DOMOKOS M.: Tapasztaltam, hogy hírt, nevet szerzett emberek rendszerint azzal szoktak büszkélkedni, milyen rossz tanulók voltak az iskolában. Személyes emlékem is van erről. Egyszer Ferenczy Bénivel beszélgettem Tersánszkyról. Ők mindketten nagybányaiak, s én Tersánszky regényeinek a világa alapján föltételeztem, hogy Jenő bácsi is rossz tanuló lehetett. Mire Béni bácsi szokatlan indulatba jött, az asztalra csapott, és azt mondta: „Csak szeretett volna! Színjeles volt!” Rólad meg azt mondják, nem szereted, ha szóba kerülnek az iskolai bizonyítványaid.

ILLYÉS Gy.: Nem nagyon. Nincsenek jó emlékeim, azt kell mondanom. Hidegmeleg sorsom volt az iskolában. Gondolhatod, a tanyai iskolában első voltam. Nagy dolog olyan szerencsétlen béresgyerekek közt, akiknek odahaza asztaluk se volt, amín írhattak volna, és akkor küldték őket — iskola helyett — napszámba, amikor az ispánnak vagy az apjuknak eszébe jutott. Ott hát megbámulták az én agyamat, bár az egyszerűet ma se tudom; csak a nagy egyszerűet és a gyónási imádságot, de azt kitűnően. Méltán hittem, hogy az iskola nekem semmi. Kitűnően lerajzoltam a cséplőgépet is, minden alkatrész rajta volt. Kimentem a műhelybe — a méhélbe — és jól szemügyre vettem. A középiskolában derült ki, milyen rossz volt az az elemi. Nem tudtam a helyesírás elemeit sem. A gimnáziumban nem tudtam leírni a gy betűt; a „gy” helyett mindig „gé -jé”-t írtam; a legegyszerűbb dolgokat nem tudtam. Különbön is nagyon lassú fejlődésű agyam volt...

DOMOKOS M.: Ugyan! Ezt senki se hiszi el!

ILLYÉS Gy.: De igen! Van egy közmondás: a parasztnak negyven év után nő be a feje lágya. Ami az elvont dolgok vonatkozásában igaz is. Én a tárgyakat ismerem, azok bementek a fejembe; fantáziám teljesen tárgyszerű volt. Elvontan képtelen voltam gondolkodni, tehát azt, hogy „az eljövendő igazság feltételeinek az összefoglalása...” egyszerűen nem értettem. Ha azt mondták volna, hogy a kasza fokán a csapszeg görbülete, az rögtön végigment volna az agyamon.

DOMOKOS M.: Mert azt rögtön láttad magad előtt...

ILLYÉS Gy.: Ez mindvégig kísértett. Még harmincéves koromban is küzdöttem azzal: nehéz a fejem. Ne hidd, hogy mindezt megcáfolni valóul mondom! Azért mondom, hogy általában kiméletesebben nézzék az egyszerű sorból származó embereknek az iskolai teljesítményét. Feleségem sokat vizsgált elméleti készséget. A pszichológusok papíron adnak föl kérdéseket és rajzban. Holott a parasztfiúknak és munkásfiúknak tárgyakat kell a kezükbe adni, ott derül ki, hogyan forog az agyuk. Az én agyam nem indult meg könnyen az úgynevezett iskolai tudományokra. Külön teherfő volt, hogy erős tájszólásban beszéltem, s azt akkor divat volt kigúnyolni. Már az első gimnáziumban belső megrázkódtatásom — ma így mondják: traumám — volt: az én beszédemet kinevetik. Csaknem egy életre elnémultam. És éppen a magyar nyelvtől húzódtam el. Magyarul még Pesten is nehezen jött ki a szó a számból. Franciául jól szólni azért tudtam, szinte azt mondhatnám, azért

tanultam meg, mert ha franciául beszéltem, legfeljebb azt érezték, hogy nem teljesen párizsi a kiejtésem, de hogy a parasztság legalsó rétegéből származom, franciául az nem derült ki. Azt is meg kell mondanom, válogatottan rossz tanáraink voltak. Például azért buktam meg latinból, mert nem tudtam skandálni, én, aki nem sokkal rá Horatiust fordítottam, és ma, ha nagyon kell, tudok hexameterben beszélni is. Sajnos, a latin tanárom — ezt kell mondanom — olyan léleksüket volt (vidékről jöttem föl Pestre, ahol nem tanítottak meg bennünket latinul skandálni), hogy nem tartotta érdemesnek öt percre leülni velem, megkérdezve: miért nem tudod te, mi az ütem? — Ilyen emberekkel álltam szemben: elvadtam.

DOMOKOS M.: Akkor nem is a bizonyítvány emléke zavar téged, hanem az iskola emléke?

ILLYÉS Gy.: A bizonyítvány? Nem is vártak különösebb bizonyítványt tőlem. Mikor Ozorán megtudták, hogy diák létemre Cecén napszámba járok, fölháborodás támadt, tán nem is tudták, hogy én abban az évben éppen megbuktam.

DOMOKOS M.: Mert hát az egész iskola nem ér semmit, ha mellette napszámba jársz. Elvész a nimbusza.

ILLYÉS Gy.: Nehéz dolgok ezek, ismétlem, adagolni kell az agynak, hogy mit tud bevenni, milyen fokon. Van, amit én természetyszerűleg tudtam, mármint hazulról. De a magyar nyelvnek az úgynevezett szerkezetét, a hivatalos magyar nyelvtant sem értettem; arra végleg nem tudtak megtanítani. Főnévi igenév mint alany, állítmánya kiegészítő, mint nem tudom micsoda: nekem kód ma is.

DOMOKOS M.: Az iskola miatt?

ILLYÉS Gy.: Pontosan az iskola miatt. Később magam írtam, a magam számára egy, az ösvogulból levezetett mai magyar nyelvhasználatnak való nyelvtant. A magyar nyelvre — mindnyájan tudjuk — a germán, illetve a nyugat-európai nyelvrendszerzt húzták rá, s ami abba nem ment be, beletörték. Nem tudtam, jó ösztönnel képtelen voltam megkülönböztetni, hogy a főnevet deklinálni kell, az igét konjugálni, mert az két világ.

DOMOKOS M.: Ezt a nyelvtant emlited a *Miért nehéz a magyar nyelv* című tanulmányodban?

ILLYÉS Gy.: Ezt a nyelvtant máig nem mertem kiadni, mert hisz persze egy kissé túlozva, majdnem tréfásan írtam meg.

DOMOKOS M.: Említődött már, nem is egyszer, a *Puszták népe*. Gondolom, senkinek se kell magyarázni, hogy mi ez a könyv, s kicsoda írta. Viszont hadd kérdezzem meg: tudod-e, hogy pár évvel ezelőtt, amikor angolul megjelent a *Puszták népe*, nem sokkal a londoni kiadás megjelenése után kötelező olvasmány lett belőle Új-Zélandban. Felső-Rácegrespusztától vagy tizenötezer kilométernyire a te életrajzi ihletésű könyvedből tanulják meg az emberek, hogy mi a feudalizmus.

ILLYÉS Gy.: Ezt már mondtad egyszer, régebben, nem?

DOMOKOS M.: Mondtam, amikor az *Élet és Irodalomban*, a kulturális hírek között olvastam róla. Olyan országba jutott el a könyved, amelynek társadalmi életéből (szerencséjükre!) hiányzik ez a történelmi szakasz. Nincs a könyvedhez létélményük. S ez gondolkodtatott el arról, hogy annak viszont, aki írta ezt a könyvet, milyen társadalmi létélményt adott, hogy ilyen nagy családba született bele, mint te? Milyen létélménnyel ajándékozza meg a sors az embert, ha a családjában minden rendű-rangú ember előfordul — műveid világából vett képpel — Czabuk Pál gyalogbérestől Ercsei János vármegyei főjegyzőig, mintegy a régi magyar társadalom szerkezetének, rétegződésének eleven példatáraként?

ILLYÉS Gy.: Azt hiszem, nemcsak az én családban, de a 20. században Európa-szerte és Magyarországon is voltak ilyen fölemelkedő tendenciák. Az előbb azt mondtam, hogy az asszonyok kezelték nálunk mindent. Az én családom, mind a két ág nekik köszönheti, hogy föltört. Az egy kicsit is módos parasztoknak a gyereke rendszerint iparos lett, vagy altiszt; annak a fia már középiskolába ment, annak a fia pedig már az egyetemi rang után bármit elérhetett. De: a szegénye éppen az volt Magyarországnak — ellentétben például Szerbiával — hogy megtagadták egy-

mást a társadalmi rétegek. A lenézett Balkánon a miniszternek az anyja még ökörszekéren is odahajtott, parasztasszonyként, a fia hivatala elé. Nálunk ezt a származást illetet letagadni. Családomban ez szintén megvolt. Nagypám valóban igen módos juhász számadó volt, pusztagazda: ő taníttathatta az egyik fiát, s az vármegyei előkelőség lett. Az én szörnyű Gyula nevem tőle öröklődik mellesleg; nem volt fia, s az volt a kiszámítás, hogy örökre fogad, és... No de, a másik részen napszámok is voltak, sőt még ennél is alacsonyabbrendűek, a juhászatnak a legelső fokán.

DOMOKOS M.: De az életműveiből az is kiolvasható, hogy a te nagy családomban a kapaszkodási élmény, a fölfelé törekvés élménye mellett megvolt valahogyan a zuhanás lehetőségének élménye is. Nem tudom szó szerint idézni, de Petőfi-könyvedben olvasható az a gondolat, hogy rendszerint abból lesz forradalmár, aki valaha jobb napokat látott — mint gyerekkorában Petőfi. Személyes tapasztalat is kifejeződik ebben az állításban? Aminek az igazságával — nem a személyes tapasztalattal természetesen — sokan vitatkoznak egyébként.

ILLYÉS Gy.: Amikor leírtam ezt Petőfiről, akkor számára bizony sorsdöntő volt, hogy kezdetben szinte kulácnívón taníttatta őt az apja. Igen jómódú volt, amikor Sárszentlőrincen járt; olyan finom ruhát viselt, hogy a nemesi származású gyerekek se különbet. Ő tehát ezt tartotta természetesnek. Amikor Aszódon járt, akkor még szintén nagy jómódban, s legérzékenyebb életkorában: apja akkor ment tönkre. Aki teljesen le van nyomva, a megtört szolga, az nemigen lázad; a történelem folyamán azok a néprétegek lázadnak, akik már megkóztották — legalábbis egy-egy fiuk révén — hogy lehetséges fölfelé is út. Nem szedem elő az irodalomnak a példáit: sokat láttam ilyen köröttem is. Így gondolok a saját sorsomra is. Ha egyszer eljutsz Simon-tornyára, amelyben most a gimnázium van, az az emeletes, nagyon szép épület, az a mienk is volt, bérleményben. Odakerültünk ugyanis „föl” — a pusztáról. Tehát volt jómódom is; s az ozoraiak mindvégig jómódban éltek. Kardinális dolog, már a jellem dolgából is, ha valakinek választási lehetősége van. Mint Petőfinek. De Dózsa sem jobbágy volt, hanem szabad, félnemes székely kapitány, lent a végeken. És közben látta, hogy él az ő népe, akit megsértettek, megloptak. Az ő személyében is. Nem adták meg neki sem, ami már járt neki. Ha testestül-lelkestül szolga lett volna, nem húzza ki olyan vadul a kardot.

DOMOKOS M.: A Puszták népe az irodalomtörténet megállapítása szerint is a legnagyobb önéletrajzi jellegű írásod; ebben van a legtöbb személyes vallomás, történet a gyerekkorból. Feldolgozásmódját tekintve, bizonyos mértékig ellentétben szintén önéletrajzi ihletésű műveiddel, a Hunok Párizsban-nal vagy a Kora tavasszal. De éppen a Kora tavasz előszavában meg is írod, hogy programszerűen regényesítetted — különböző kényszerek és elképzelések miatt — az anyagát. Mi alakította ki annak idején a Puszták népe belső formáját, ezt a vallomást? A mű hitelét, igazságát akartad még ezzel is evidensebbé tenni?

ILLYÉS Gy.: Meg kell mondanom, nem igen tudtam, mit írok. Egy társadalmi réteget akartam ábrázolni. Rengeteg égető személyes élményem volt, pusztá látványként. Jobbnak tartottam mindezt első személyben elmondani: nem kell hivatkozni másra. De nem is nevezhettem meg helyeket és személyeket. Ilyen a Puszták népében Nebánd; ilyen nevű község vagy pusztá nincs a világon, ez Gyánt volt. De akkor még az egész család ott élt. Ha ezt a helyet kiírom, s hozzá név szerint a Mari néniket, Béni bácsikat — nem segíték, hanem rontok a helyzetükön. Kísért engem ilyen ma is, s kísérni fog életem végéig. Ha a szüleim abban az időben élnek még, soha nem adtam volna ki ezt a könyvet. Visszatartott volna a szemérem is. Van benne igazság; nem kell világra vinni, ami csak az egyénre tartozik, és nem közérdekű. Nem írói sikert akartam aratni. Használni akartam. S volt más ok is. A mi egész nemzedékünket jellemző magatartás. Eppen azért, mert a paraszt vagy a munkás szegény és megalázott volt, kinyomva a társadalomból, emberség dolga, hogy mi viszont — túlfokozva is vállaljuk őket, kiáltóan adva a példát. Ez a méltó fogalmazást, stilisztikai fogás. Egy közösséget bírálva, merőben másképpen hangzik, ha kívülről, vádként, legyalázásként mondom, s másképpen, ha azonosítom magam

ezzel a közösséggel; vagyis mintegy tagjaként mondom ki a sértést, mindnyájunk közös hibájaként. A jó nevelésnek is alapelve: ne sértsd meg azt, akit tanítani akarsz valamire. Általában ez ellen vétenek nagyon sokan olyanok, akik egy-egy közösséget önhittén, kívülről jellemeznek; vagy elítélnék. Ezek mindvégig kívül rekedhetnek. Az én egész magatartásom alapja nagyjából ez volt a nemzetről szólva is. Nem tartom a magyarságot szolgálójának, de fájóan szeretném, hogy még szabadabb legyen; hogy még kevésbé legyen kényszerült szolgá. Ez a magatartás Berzsenyi Dánieltől Ady Endréig folyton élő magyar tulajdonság; durván, majdnem sértésszámba menően figyelmeztetni a nemzetet a csak fenyegető hibáira is. Tartom a magyar népet annyira gerincesnek, szabadnak, mint akármely népet ezen a területen, vagy akár a világon. Sőt, bizonyos tekintetben még hetykébbnek, rátartibbnak nézem. Éppen a pusztaiak úgy tudtak verekedni, bicskázni, odadobni az életüket — hogy az a bátorság már elítélendő tulajdonság, hisz a nyomorúságukból és az elnyomottságukból ered.

DOMOKOS M.: Én csak azért hozom szóba a regényesítés kérdését, mert ez olyasmi, amin tapasztalatom szerint egytáborbeliek is tudnak vitatkozni. S azért is, mert nem én kérdezem ezt tőled először. Flóra mutatott egyszer egy levelezőlapot, amelyen azt kérdi tőled valaki — nem is akáarki, de Veres Péter — harmincöt évvel ezelőtt, csendőri megfigyelés alatt, nyílt levelezőlapon, a *Kora tavasz* megjelenése után, hogy: „Nem tudom, nem lett volna-e jobb ismét azt a biztos, egyenletes, szubjektíven elbeszélő és leíró módszert alkalmazni, mint a *Puszták népénél*? Jogod van hozzá, hogy egyenesen beszélj.” Majd egy következő lapon, mikor befejezte a *Kora tavasz* olvasását, így folytatta: „Könyved nagy mű. De éppen azért, mert ez a kor nekem is olyan fontos, mint Neked, s én is úgy szeretném róla, egyetlen próbálkozásunkról a legteljesebb igazságot tudni, mint Te, írtam, hogy kár volt regény jelleget adni neki. A hitelességet ez nem rontja, ez csak hajszál a levesben, olyasmi engedmény az olvasmány felé, s én erről a dologról azt szeretném, ha mindenki úgy nézné, mint valóságot, amelynek hitelessége olyan, mint a tavaszi vihar.”

ILLYÉS Gy.: *Utólag azt mondom, talán igaza volt, bár ő se tudta megvalósítani ezt, csak nagyon az élete végén. Még a Számadás is, noha adatokat mond — lírai ábrázolás. Védelmemre csak azt mondhatom, hogy egy korszak tárgyilagos ábrázolásához távolság kell. Nagy messzeségből láthatom jól az arányokat. A Kora tavasz első fejezetei a Horthy-rendszer alatt, a Pesti Naplóban jelentek meg, mert elsődleges volt az a célom, hogy ha nem tudom is rehabilitálni azokat az időket, legalább valamelyest tárgyilagosabb, igazabb képet adjak róluk. Ehhez is hozzátartozott, hogy személyesen vállaljam a dolgot, mert akkor megint csak magamért felelek. Vagyis ha „lírikusan” ábrázolom, kevésbé tudják az egésznek a szemléletét megtámadni. Megtámadták persze így is, a könyv folytatását be is tiltották. A másik fő ok pedig az volt, hogy megint csak éltek még azok a személyek, akiket, ha megnevezek: vagy halálra sértődnek — mondván, hogy esetüket nézve nem így volt — vagy pedig méltán megszámloltatnak, amiért — denunciólom őket. Ilyen kényszerhelyzetben nemegyszer voltam, mint valóságfestő író. Az író majdnem minden korszakban kényszerhelyzetben van, ha testközlelből ábrázol valamit. Kivéve, ha elszánja magát, hogy föláldozza környezetének a nyugalmát. Péter kifogását elfogadom, mint művészi kifogást, de ki tudna jobb gyakorlati megoldást ajánlani? Így sikerült mégiscsak úgy megírnom 1938-ban, miket beszéltem Moszkvában Kun Bélával, hogy ez akkor — 1938-ban — nyomtatásban megjelent Magyarországon a Pesti Naplóban. Csak utána jött a hírlapi támadás, mert hisz Kun Béla így nem ellenszenvesen volt ábrázolva. Semmit sem változtattam forradalmár alakján, sőt bizonyos fokig tragikus hazafiként mutattam be. Felesége könnyezve, meghatottan olvasta később ezt a portrét — amikor már olvashatta...*

DOMOKOS M.: Az ember a gyerekkorban, s később is, nemcsak a világról, de önmagáról is hordoz egy elképzelést magában, amit a lélektan *imagonak* nevez. Úgy gondolom, ez a kép szerep, ahogyan Németh László mondaná, költőkben, írókban még erősebb, követelődzőbb — s ezáltal olykor mérgezőbb, pusztítóbb is —

mint a közönséges emberekben. Olyannyira, hogy vannak, akik pályájukat, művészetüket ehhez idomítják, ennek a szolgálatába állítják. Sőt: az életüket is, mint Petőfi. Vagy olyan váteszalkatú költők, mint Ady. Vannak viszont költők, s nem kisebbek, mint Baudelaire — akit te is óriásnak tartasz —, akik viszont ennek a belső képnek a kegyetlen elemzésével, leleplezésével foglalkoznak. S vannak rejtőzködő költők, mint Arany János. Magadat hova, melyik típushoz sorolnád inkább?

ILLYÉS Gy.: Először is csak azt kellene tisztázni még, hogy az önfeltárók és az elzárkózók közül mégis ki közül többet — sajátmagáról is? Vergilius és Horatius nem beszélnek magukról; Catullus mindent kimond. De én látom annyira Vergilius és Horatius alakját, benső lényét is, mint Catullusét. Petőfit és Aranyt említetted: nyilvánvaló, hogy Csokonai és Petőfi majdnem naplószerűen ír sajátmagáról a verseiben, de a lényét épp olyan jól látom én Berzsenyinek is, aki sajátmagáról, nem tudom, ejtett-e egyáltalán egy-két hiteles sort. Arany Jánosnak a lelkivilágát jobban érzi például ez a mai kor (legalábbis Babits például jobban érezte) éppen zárkózottságánál fogva — mint akár Petőfiét. Szóval, a lényeg az emanálódik, az kijön. Vannak szerencsés — szerencsés? — esetleg szerencsétlen költők, akik ki tudnak önmagukról mindent beszélni. Ezt az önvallomást az európai irodalomban Villon kezdte, illetőleg már ő is utánozta Ruteboeuf-öt, aki folyton a szegénységével kérkedett, megrázó és humoros verseiben. De Villontól egészen Baudelaire-ig vagy Victor Hugóig sima a terület: nincs egyetlen „személyes” lírikus a francia irodalomban, jelentékeny, olyan, aki kifejezné, közvetlen vallomásban, ennek a szertelen, tobzódó népnek a lelkiületét, naplószerűen. No de, ha valaki nem látja meg, hogy Racine visszafogottságában is hogyan tombol ott a szerelem szenvedélye, vad érzelmei a függetlenségnek, az elnyomásnak, szóval, hogyan van belegyűrve a művébe a kor minden tragédiája, az nem lát semmit. Racine is beszél tehát annyira magáról, mint amennyire én a mi korunkban megfigyelhettem a költőknél. S minél szabadabban, kötetlenebbül akar valaki a belső tartalmairól beszélni, a kifejezési formát annál jobban meg kell kötnie. Annál keményebbé kell gyűrnie, edzenie, mintha páncél volna. Ki mond el ebben a korszakban, a mi korszakunkban, a legtöbbet közvetlenül önmagáról? Babits, Szabó Lőrinc, József Attila. Az úgynevezett túlzó formaművészek. Soha senki annyira nem szedte magára a prozódiaának a kötelékeit, hogy az alól aztán kimondja azt, ami benne van, mint ők. Az úgynevezett szabadvers írói, akik aztán igazán kötetlenül beszélhetnének magukról, most jut eszembe, alig beszélnek igazi lényükről. Kassáknak a titkáról nem tudsz meg semmit; Füst Milán rögtön középkori köntösbe öltözködik. Walt Whitman? Mit tudsz róla? Homoszexuális volt, izzó tragédiája ez az életének, állandóan „szabad” versben beszélt, de titkot magából morzsányit nem adott ki. De korszakának titokmondói, például Baudelaire, aki háromszor is megkalapálta a formát, el merete mondani, hogy szadista dühöngései vannak! Mit mert elmondani Szabó Lőrinc? A nemi élet legkényesebb titkait, még a testi rezzeneteit is; de olyan „mesteri” formában kifejezve: fegyelemmel és izléssértés nélkül, hogy az is — beszédes. Mit tudott elmondani József Attila? Mindazt a valóban a földúltságig ható szenvedélyt, ami már-már szétbontja a lelket: „Ölni szeretnék, mint mindannyian.” Könnyű tehát úgy föltenni a kérdést: ki zárkózott, s ki nem; a pontos, árnyalt válasz, az a kérdés. Személy szerint én meg vagyok verve bizonyosfajta tartózkodással; azokhoz húztam mindig, akik „áttételesen” mondanak ki valami lényegest.

DOMOKOS M.: Nem én mondom először, hogy milyen nagy szerepe van életművedben az emlékezésnek. Nemcsak abban az értelemben, hogy — nyersen és áttételesen — sokat elmondasz a megélt életről, hanem abban az értelemben is, hogy — mint minden igazi művész — te is egyszerre több időben élsz: a világ és az avantgard kellős közepén, Párizsban följön benned az a magyar valóság, ami elől elmenekültél, és a „szomorú béresről” írsz klasszikus veretű verset; évtizedekkel később, a neoavantgard habzása idején a mozgalom jellegzetes formáiban, a szabadversben, versprózában az internacionális szürrealizmus árvice helyett, gyerekkorod zivataraiiban és lángjaiban a jégeső által agyonvert bárányokat és Tolna vár-

megye önkéntes tűzoltó kocsijait idézed meg — egyébként a rekesztés, a formaadás és a formateremtés költői erejével. A művész ily módon, egyszerre a többféle időben élve, szabadijtja föl magát a valóság nyúge alól, és újraalkotja emlékezésének gazdagságával — mondta erről Fülep Lajos. De az a bonyolult és rejtelmes munkája az agynak, idegrendszernek, nem hoz-e létre olyan konfliktusokat költő és kora között, hogy a költő, aki benne él a korban, látszólag nem a korról beszél, s a kort az szemére veti?

ILLYÉS Gy.: Nem kis problémája ez, még a filozófiának is: a megismerés. A megismerendő hogyan hat vissza arra, aki vele ismerzik; ezt az emlékeknel lehet jobbadán rajtakapni. Az a gondolatom, hogy még a történetíró is, aki a tüzetes adatok alapján ír meg egy kort, ha nincs írói, teremtő képzelete — akkor bár ne szólna semmit, mert úgy úgysem tudja ábrázolni azt a kort. Akkor adja elem inkább nyersen a dokumentumokat: nagyobb tanulsággal, izgalommal olvasom, mint az ő egyéni véleményét. Nagyrészt ezért került válságba a regény. Ha énnekem valaki fölkinálja, hogy olvassak el egy regényt a 17. századról, vagy pedig elem adja azokat a tényadatokat, amelynek alapján az az író a regényét írta: az „adatokat” kérem. Az emlékeknek is van teremtő erejük; a nehézség az, hogy meg kell őket tudni ragadni, a kellő időben. Monet megfestette a rouen-i katedrális, négy változatban, reggeli, déli, délutáni, esti világításban. Mindegyik kép „ugyanaz”: ugyanazt ábrázolja, mégis merőben más. Mindenki annyi más és más emlékiratot írhatna az életéről, ahányszor nekiül. Elkerülhetetlen, hogy ne más szögből nézze folyton a tartalmat és leljen hozzá formát. Még egy példát mondok: amikor 34-ben kinn voltam Moszkvában, az utcákon Hidas Antal kalauzolt. Élénken vitakoztunk, magyarul természetesen. Megy előtünk egy kedves orosz, tipikus muzsik, akkor még voltak ilyenek, nagy szakállal, fölfülel, és azt mondja Hidasnak oroszul: „magyarul beszéltek?” Igen! — válaszoljuk; pusztán erre — nem tudta, hova legyen örömeben. Kijöttek a könnyek a szeméből: „Magyarok! milyen boldog vagyok!” és beszélt, beszélt, majd meghívott bennünket: „Nem jönnétek el este hozzám látogatóba?” — Miért? — kérdeztem. „Három évet töltöttem Magyarországon!” — válaszolta. Honfi szívem megdobbant! — Hol? Mondja: Esztergomban. — A fogolytáborban? „Igen.” — S olyan jó dolga volt? „Nem! Pokoli dolgunk volt”, s elmondja, hogy éheztek, rosszul bántak velük, családjáról nem tudott semmit, közben keresgél az emlékezetében, és kivág egy ocsmány magyar katonakáromkodást. — Ez az egész készlet? — kérdem. — Sajnos! — mondja változtatlanul üdvözült arccal. Nem kell neked magyaráznom: mihelyt valami távolba kerül az időben, a mi hitvány agyunk olyan munkát végez vele, hogy egyszerre meghamisítja, elfogadhatóvá teszi, vagy — ördög tudja — valami művészi munkát is elkezd ott babrálni: „emlékiratot” ír, vagyis ábrázolja az emlékeket. Ez valami művészi-bűvészi feladat: de ha jól írják, — detektívmunka is. Miért olyan izgalmas Vas Istvánnak a maga korszakáról való könyve? Azért, mert tulajdonképpen a saját véleményén, a saját elméjén át úgy tudja átszűrni ezeket a tényleges eseményeket, hogy azok különös művészi tartalmat is kapnak. Ha elem adja sorban, hogy — mondjuk — hol jelentek meg a versei, mit írt róluk a kritika, csak irodalomtörténetet kapok. De az ő történetei nemcsak irodalomtörténetek: egy írónak művészi varázslatával ereszkedem vissza egy korszakba.

DOMOKOS M.: S veszel részt egy nyomozásban.

ILLYÉS Gy.: Leleplező tünet ez a mai magyar, de a világirodalomban is; mintha nagy regényekre már nem is lenne mód. Nem tudom elképzelni, hogy a Háború és békét valaki olyan mesterileg a valóság ábrázolására tudná ma fordítani, mint Tolstoj.

DOMOKOS M.: A Háború és béke majdnem ötven évvel a napóleoni háború után született. Nagyon érdekes az emlékezet munkája...

ILLYÉS Gy.: Tolstoj ott se volt abban a Háború és békében! A csatajelenetek, amiket leír, Szevasztopolból vannak...

DOMOKOS M.: ...és mégsem történelmi regény.

ILLYÉS Gy.: De ha egy korszakot érzékelni akarok, ezúttal nem a dokumentu-

mokért nyújtom a kezem. Tolsztoj esetében nem azt mondom, hogy adjátok ide Napóleonnak és Sándornak a levelezését, hanem gyereünk elő Tolsztojjal, még azokkal az óriási hosszú idézetekkel is, amikkel a könyv kezdődik! Pedig hát az unalomnak az unalma, amivel Tolsztoj neki mer vágni a könyvnek: ahogyan azok a főrangú hölgyek szentpétervári franciasággal megtárgyalják a világpolitikát! ... De hát annak a szalonnak árad a levegője. Honnan? Tolsztoj tehetségéből. Egyszóval: arra emlékszem, amit ábrázolni képes vagyok. S az marad meg emléknek, amit az ember kellő formába tud önteni.

DOMOKOS M.: S hogy ennek mikor jön el az ideje; ki tudja?

ILLYÉS Gy.: Minek?

DOMOKOS M.: Hát hogy mikor, s mit önt formába a művész?

ILLYÉS Gy.: Teljesen ihlet és tehetség dolga. De ismétlem: a történész, akinek nincs kreatív képzelete, az vajmi keveset mondhat, az nem tudja összefoglalni a kort, még a dokumentumok birtokában sem. Nem kis probléma ez: fordulója az egész irodalomnak. Nem akarok külön beszélni arról, mi miatt van zsácutcában a prózairodalom, nagyrészt a vers is, és hogy merre tudhat kitörni? Tehát arról, hogy az olvasó már mit nem olvas? Nem azokra gondolok, akik időűzésből olvassák az irodalmat, hanem amiért az irodalom; irodalom. Hogy a tudatunk élesedjék. De nézzük: mikor olvasnék el egy regényt, mondjuk olyan korszakról, aminek a dokumentumait jobban megkaphatom másutt? Akkor, ha valaki a kor levegőjét is meg tudja — a saját tehetsége révén — úgy teremteni, hogy az több, mint a pusztanyaanyag. Ott van a téglá, de ahhoz, hogy te házat rakj, malter kell. Az pedig már írói képesség.

DOMOKOS M.: Bizonyos keserűséggel nyilatkoztad nemrégiben, hogy a barátság kimegy a divatból; már csak legenda a középkorból. Furcsa volt ezt tőled hallani, illetőleg olvasni, hiszen a te életedben a barátság nagyon sokat jelentett, és olyan barátságaid voltak, amiket ma már az irodalomtörténet tart számon. Legfőképpen Babitsra gondolok. De másokra is, most csak azok közül, akik nem lehetnek köztünk többé. Mit adott neked a barátság?

ILLYÉS Gy.: A barátság világszerte megy ki a divatból. Ez a 20. század derekának szintén egyik érdekes jelensége. Azért is, mert éppen abban az időben következett be, amikor a gondolatcsere, a véleményváltás olyan gyors, a telefon és a rádió, a telegramm jóvoltából, amilyenről a mesehősök ábrándoztak. Az embernek az a gondolata támad szinte, hogy ártalmas is gyorsan, rögtön érintkezni a gondolatok révén. Az ember azokra a barátságokra gondol mint feledhetetlenekre, amelyeket gyerekkorában, az iskolában kötött. Tudjuk nagyon jól, nincs félelmetesebb szem, mint a gyereké; a tantermekben olyan itélkezés folyik — kire mosolygott, kivel kivételez a tanár — hogy az már-már bíróian félelmetes. Tehát a legkritikusabb időben következnek be mégis barátságok. Ami azt jelenti, hogy az embereknek együtt kell — hallgatniuk is. A gyerekek nem cserélnek eszméket; a bőrükkel vagy a természetükkel választják ki szinte, kihez vonzódnak. Erre gondolok, erre bizonyíték, amit mondtam, hogy az embereknek kell tudni együtt hallgatni: együtt tünődni is valamin, így alakul ki, hogy kinek ki felel meg. A művészek között minden korban elég erős volt a barátkozás, a pajtáskodás, jól tudjuk: tréfából is, bohémkodásból is; néha szinte bandában jártak. Megvolt ez az ösztön énbennem is, még gyerekkoromtól fogva. Nagy ártatlanul közeledtem a művészvilághoz: de — meg kell mondanom — fölsültem. Akkor már valahogyan más szellem uralkodott ott. Visszanézve tán már tényként is meg lehet állapítani, hogy nem vezérkedés, vagy versengés vezetett a társaim közé; mindig akkor voltam boldog, amikor valami együttesben tudtam dolgozni. Ezért éreztem jól magamat az ifjúművészek között, s ezért rögtön minden olyan írói csoportosulásban, ahol valamiféle közös törekvés, közös cél, szóval nemcsak a pusztá pajtáskodás egyesített bennünket. Ilyen is volt. Azt tapasztaltam, hogy ilyen természet volt, magasabb szinten, maga Babits is. Ő nem bohémkodásra kereste a társaságot; bár nagyon szerette, de még tanítási ösztönből is, ha tartalmasan beszélhetett az emberekkel.

DOMOKOS M.: Neked egyébként tanárod is lehetett volna?

ILLYÉS Gy.: Majdnem, de hát ez véletlen volt. Abban az iskolában tanított, a budapesti Munkácsy utcai gimnáziumban, ahol először összeütköztem a városi világgal. A fiatal költők, Jékelytől, Zelig, Rónayig, mind hálával gondolnak vissza, hogy fogadta őket Babits. A lakásán hogyan beszélgetett el a kezdő versfaragókkal is; volt hozzá türelme. Én magam emlékszem, mikor már társszerkesztő voltam, s ő beteg volt, együtt fogadtuk a Nyugat szerkesztőségében a fiatal költőket. Csütörtök délutánonként mindig erre áldozta az idejét, s milyen szívós türelemmel! Egymás után tizenöt-húsz embert majdnem lelki analízisbe vett, pedig nem kell mondanom, hogy azok közül nem is egy igen alacsony szinten volt csak szimatolója is a művészetnek.

DOMOKOS M.: Egyik versedben azt írtad, a Győztes óra címűben, hogy „bajunk már semmi sem lehet”, hogyha ő itt van velünk. Mit adott Babits, lélekben, szellemekben? Hogy ilyen kötést tudott létrehozni ez a félszeg, visszavonuló ember?

ILLYÉS Gy.: Egyrészt az európaisága. Ez hódította meg a legjobban az embereket Babits személyében. A tehetség mellett az óriási tudás, és a nagy erkölcs. És hogy tudta, hogy — hol van. Tehát, mindezt milyen helyen kell működtetnie. Ő maga úgy jellemezte Vörösmartyt, a „kötelességtudás költője”. Mindig azt csinálta Vörösmarty, amit a nemzet elvárt tőle. Babitsnál is pontosan ez figyelhető meg. Teljesen európai költő volt, egészen addig, míg Ady betöltötte a nemzeti költő feladatát. De a háború után ő volt a sok közül az, aki minden tolakodás nélkül váltalta, igen szerényen, de igen öntudatosan ezt a helyzetet, és a magyarságnak a problémáit valóban mindig európai szinten tudta képviselni és kifejezni. Ami meghatott benne: a tökéletes emelkedettsége, még akkor is, ha őt bántalom érte — az pedig alaposan és sokszor is érte, s túl érzékeny is volt. Mert hisz kétféle bántalom érhet egy költőt. Amikor olyan helyről, vagy olyantól kapja a csapást, amelynek az erejére ő nem ad. Az, hogy maga Tisza István ment neki Ady Endrének, attól Ady még nyugodtan tovább itta a fröccsöt a kocsmájában, mert ez a támadás a dicsőségre szolgált: hozzá nem értő mérte rá. De Babits olyanoktól is kapta a csapást, ami csonttörő volt. Nem beszélék Szabó Dezsőről, de hát Németh László, József Attila — majdnem minden tanítványa ellentétbe került vele valahogyan: hozzá kell tennem, hogy ezt ő igen fensőbbsegesen tudta viselni. Igen becsültem ezért is, mert hisz közben láttam a túlérzékenység miatti teljes védtelenségét. Fogyatékoságai közé számították, hogy hiú volt. Nem helyesellem, hogy szívesen vette, ha róla a Nyugatban is írtak, mert összeférhetetlennek tartottam, hogy szerkesztő a saját lapjában közölgjön magáról bírálatot.

DOMOKOS M.: A Magyar Csillagban, melynek szerkesztője voltál, nem is jelent meg rólad cikk.

ILLYÉS Gy.: Pedig ez úzus. Talán énnekem volt e tekintetben más szempontom.

DOMOKOS M.: Mikor te átvetted, és Magyar Csillag címmel folytattad a Nyugatot, és Babits örökségét, azt írtad róla: „a gyenge testben lakó lelkek szívósságával... tanította mőresre a jövőt.” Mőresre: magyarul — erkölcsre. Most, három év-tized távolából hogyan látod ezt a dolgot? Csakugyan mőresre tanította?

ILLYÉS Gy.: Igen. Gondolhatod, milyen zürzavar volt eszmeileg abban a korszakban már. Faji teóriák kerengtek, s a kormányzatnak hasonló álmagyarázatai. Ezekkel szemben nagyon fontos volt, hogy az ország legnagyobb költője hogyan viselkedik. Soha meg nem ingott humanista eszméi útján. Itt mondom meg, Lukács Györgynek éppen most lapoztam át újra tanulmányait: rólam írván mondja egy helyet, elismerések közben, Illyés mégsem írta alá a zsidók megbélyegzése elleni köriratot.

DOMOKOS M.: Te fogalmaztad.

ILLYÉS Gy.: A Nyugatét és éppen Babitscsal és Schöpflinnel. Bámulva a buzgalmat, a jogi pontosságot, ahogyan Babits megmagyarázta ezt a helyes álláspontot, és ahogyan ennek híveket szerzett! Akkor tapasztaltam, milyen világosan lát, de

nem könnyelműen, nemcsak a percnyi politikát nézve, hanem rögtön olyan magaslatban, ami a klasszikus magyar irodalomnak, a magyar szellemnek a magaslata volt.

DOMOKOS M.: Te írtál itt, a tihanyi révnél, egy verset 1944-ben. Azt hiszem 1944. október 15-én vagy 17-én, annak van egy veresszaka, amely félreérthetetlenül József Attilára emlékezik: „Ki ágyát adta egykor, / hogy osszam meg vele, / ki sorsát eddig bírta, / üres a költő sírja, / hajtsanak bele.” Mondd, hogy jutott akkor eszedbe József Attila, miért éppen ő jutott eszedbe? Szárszó közelléte miatt, vagy volt más oka is? Egyébként ez világitotta meg számomra, hogy a *Medáliák* egyik sora: „barátommal egy ágyban lakom”, talán terád vonatkozik.

ILLYÉS Gy.: *Nem itt írtam; mint említettem már, Németh Lászlóval Balatonföldváron, az ő apósának az elhagyott házában bujkáltunk éppen ezekben a legnehezebb napokban. Hirt kaptunk, hogy van erre mégis valami ellenállási mozgalom, kapcsolat Titóval; a Soli Deo Gloria emberei teremtették. A szárszói telepen van a magva. Németh László és én így átgyalogoltunk Szárszóra. Kiderült, hogy ez is csak szokásos mendemonda volt. S mivel épp elmentünk a temető mellett, megnéztük a sirt; akkor már nem ott feküdt József Attila: elvitték már Pestre. Azokban a napokban írhattam, foglalhattam versbe valami közös emléket is. Az, hogy ágyát kínálta, nem a Medáliákra vonatkozik, más természetű, nem tartozik ide. Fölfőljártam hozzá, amikor még az Andrássy út mögött volt egy mellékutcában, a Révay utcában? — egy cselédszobában — a lakása. Pihenni, egyszer borotválkozni is, mert én messze a város szélén laktam. Abban az időben ő is el-eljött hozzánk, ki a Lehel útra: akkor is, mikor én nem voltam otthon. Anyámmal igen rokon-szenveztek egymással; és anyám elmondta, nem egyszer tőle tudtam meg, hogy ottjárt... Anyám mindenkit, fiatal költőt, akivel jóba voltam, vagy csak ismertem is, nagy bögre kávéval és vajás kenyérral fogadott. Főleg Berdát persze, aki Újpestről bejárva, mindig megállt nálunk „egy percre”. József Attila aludt is nálunk a díványon délután. Ezt is később tudtam meg. Akkor nem csodálkoztam, milyen kicsi ürügyet hagyott, amivel odament, akkor is, amikor gondolhatta, nem talál otthon. Később gondoltam: otthon-, anyakeresési vágy? Akkor eszembe se ötlött ilyesmi, az sem, hogy kérdezősködjem, hisz folyton csak tréfálkoztunk. Valahányszor találkoztunk, nevetéssel kezdődött és nevetéssel végződött.*

DOMOKOS M.: Legutóbb Zelk mesélt nekem erről; éppen ezt emlegette, hogy édesanyától mindig kaptak egy karéj vajás kenyeret, vagy zsíros kenyeret, s hogy Berda volt a legszorgalmasabb látogatója édesanyádnak.

ILLYÉS Gy.: *A vidéki, kedves — vendégszeretetre nevelt — asszonynak a szokása volt ez; ha gyermekének barátai odajönnek, délután főképp, akkor azok nyilván futkostak egész nap. Mit adjon nekik? Nem likórt vagy ilyesmit. — Igen jó ösztönnel ennivalót tett eléjük.*

DOMOKOS M.: Szabad egy másik barát felől kérdeznem? Nagy Lajoshoz mi fűzött? Kiolvasható az írásaidból, hogy mennyire fontos volt ő neked. Fontosabb, mint ahányszor találkoztatok.

ILLYÉS Gy.: *Különös helyzetem, hogy az írások nyomán az hihető, hogy személyes barátság is fűzött azokhoz az emberekhez, akikről látnivalóan sokszor írtam. Nagy Lajossal nekem semmi különösebb érintkezésem nem volt. Hozzá kell tennem, hogy aki itten barátként, jóbarátként említődik, azokról az első mondatként azt kellett volna kiejtenem, hogy igen nagyra becsültem a — tehetségüket. Szerettem később a személyüket is, a karakterük miatt. Nagy Lajos épp ezért többszörösen imponált nekem. Puritán volt, könyörtelen igazmondó. Olyan magát rombolóan független, amihez hasonló nem igen láttam. A függetlenségnek körei vannak. Könnyű például a kormányzattal szemben függetlennek lenni; már nehezebb a szűkebb baráti körön belül; nem beszélve arról, hogy a rokonságban milyen bajos megőrizni mindig a függetlenséget. A családban! Nagy Lajos a Japán kávéház társaságában élt, bizony kiszolgáltatva eléggé a kegyüknek: velük szemben is megmondta az igazat. Ha a Szociáldemokrata Párttal szemben egy kicsit is, mondjuk így, felfüggesztette volna az igazmondását, sokkal többet publikálhatott volna, s nem kellett volna*

annyit gyalogolnia a novelláival; de bizony ő ott is megmondta a véleményét, még pedig mindig a hibákat keresve. Az imént József Attiláról beszélünk, ők nagyon jóban voltak, de éppen Lajos, ő írta le később, mennyire bánja, hogy valahányszor József Attila verset mutatott neki, rögtön a kifogásolható kereste. De megint csak az ő túl szigorú, igazmondó voltából következett. Tréfából nekem egyszer azt mondta: „...én olyan független voltam, annyira megmondhattam a véleményemet bárkiről, hogy még a Nyugat-asztalnál is megmondhatom volna, hogy Herzeg Ferenc jó novellát írt.” — Ez tetszett nekem. S megint hozzá kell tennem, a rendkívüli tehetsége. Az imént említettem, miért nincs Babitsnak nagyobb olvasottsága ma? De az ember még inkább megkérdezhetné, miért nincs az akkori korszak két legnagyobb proletár ábrázolójának, Nagy Lajosnak és Tersánszkynek olvasótábora? Holott mind a kettő, még a mai regény szempontjából is, előfutárként is óriási művelt.

DOMOKOS M.: Mi képez ilyen szívósan akadályt egy ilyen nagy író, mint Babits, s főleg Nagy Lajos befogadásában?

ILLYÉS Gy.: Nem keresték az olvasók kezét. Erről később eleget lehet még beszélni, hogy mit jelent, ha egy író nagyon — hogy mondjam — olvasmányos akar lenni; méghozzá úgy, hogy a közvéleményhez igazodik. De térjünk vissza Nagy Lajoshoz: számomra sokáig érthetetlen volt, miért nem népszerű ma sem. Ez elég fogas kérdés; azt hiszem, oka az lehet: annak idején a proletárt, a szegény embert mindig elesettségében ábrázolták; a szánalomkeltés szándékával. Gondoljunk a zolai naturalista irodalomra, aminek mindig olyasmi áll a középpontjában: szörnyű igazságtalanság követődik el, valakinek a bőrére, s ez a valaki mindig csak áldozat. Lapozd föl a régi Népszavát! Abban az időben még minden napilap közölt novellát. Minden író eleve tudta, milyen novellát fogadnak el azonnal a Népszavánál. Megvolt a szkémája: tudóvész, rossz lakás, prostituált lány, borzalmas nyomor, de olyan, hogy az olvasónak csorduljon ki a könnye. Vagyis a felső osztálybelieket akarták megindítani, egy kis olcsó könnyűletre. Nagy Lajost ez az írófogás fölháborította. Ő magát a szegényt, a proletárt akarta megindítani, tette. Neki az volt a szempontja, a meggyőződése, hogy a szegény is, a proletár is felelős a helyzetéért! Gondolj a novelláira ebből a szempontból; két vállánál fogva rázza az elnyomottat: — miért hagyod magad, miért nem lázadsz föl? Ő belülről nézte a proletárvilágot: maga is proletársorsban élt; ágyrajáró volt, édesanyja szolgált, bablevesen éltek. Ezt nem értik meg ma, holott ha valaki azt a korszakot az irodalomból meg akarja ismerni, ő benne találja meg a méltó ábrázolását. A proletárét, aki nem is kalandorproletár, mint Jack London remekműveiben.

DOMOKOS M.: Te írtad le róla, hogy megvesztegethetetlen tekintete volt. Megvesztegethetetlen és gyanakvó írói tekintete. Nem volt egy kicsit gyanakvó Nagy Lajos magára a költészetre is, mint az igazság kifejezésbeli lehetőségére? Hiszen mindig arról beszélt, hogy ő csak Petőfit fogadja el, mert Petőfi a versben sem hazudott a szépség kedvéért.

ILLYÉS Gy.: Ez így volt: mindig tréfálkozott a költőkkel, no de a mi zsebünkben is mindig ott lapult revolvertként a válasz: hogy ő borzalmasan rossz versekkel kezdte a pályáját. Tréfával felelt a tréfára, azzal fenyegetőzve, ha valaki verset akart felolvasni, hogy elszavalja ifjúkori alkotásait. Mert azért nagyra becsülte a verset, és értője is volt a versnek. A költőket ugratásként gyalázta. Egyik leszólási példabeszéde máig a fejemben van: azt bizonygatta velem, mi a különbség, igazmondás dolgában, a költő és a prózáíró között. Egy kis vágással egyébként József Attilára, mert hisz József Attilával volt mindig a legtöbb tréfás vitája erről. Nos, a költő is, a prózáíró is azt a feladatot kapja, hogy ábrázolja ki-ki a maga műfajának eszközeivel, mondjuk, a görögdinnyét. A prózáíró nekiül, leírja, hogy a görögdinnye a legnagyobb gyümölcs, zöld a héja, belül egy kis fehér réteg választja el a piros hústól, amely tele van fekete magvakkal, augusztusban érik, s jégbe hűtve a legjobb ízű. Leírja mindezt, rögtön, folyamatosan, ahogy látja a görögdinnyét. Mit tesz a költő? Nézi a görögdinnyét, sóhajtozik, nyögdecsel, majd elvonul egy kávé-

házi sarokba; ír, töröl, átír, aztán háromszoros lemásolás után hozza a görögdinnye költői ábrázolását, emigyen: „Legjobb gyümölcs a retek, / melyet nagyon szeretek.”

DOMOKOS M.: Egy másik fanatikusa az igazmondásnak, persze másképpen, a költészetben: Szabó Lőrinc, akivel viszont jóval gyakrabban voltál együtt. Ha fölidézed magadban alakját, mi az, ami azonnal eszedbe jut róla?

ILLYÉS Gy.: Hogy önromboló volt. S a páratlan nagy tehetsége, persze, tudásnak, irodalmi, költői tudásnak, a költői mesterség tudásának világirodalmi nagysága, s azonfelül olyan fokú formaművészete, ami nem a külső csillogással törődött. Formatudását az eleven beszéddel barátokoztatta össze; úgy folynak a sorai — már a felületen — mint a próza, de eleven költői élet lüktet bennük remek, de rejtett feszültségben; ennek a titkát, ahogy ő ezt csinálni tudta, még mindmáig nem bontottuk ki. Az emberek általában azt hiszik, az a jó formaművész, akinél tökéletes rímek csilingelnek, holott az a jó formaművész, aki mindig megtalálja a tartalomnak pontosan megfelelő külsőt. S ebben volt Szabó Lőrinc óriási; mesterművét — éppen élete utolsó szakaszában — az jellemzi legjobban, hogy az emberek nem is tudják szinte, hogy verset olvasnak. Annyira tökéletes, mint vers, mintha „csak” próza volna; állandóan a lélek legmélyéig vág, tökéletes költői erővel. S az önromboló őszinteség mellett ott van még, amit abban a korszakban ő fejezett ki a legteljesebben: a magányérzet. Hogy egyedül vagy a társadalomban: s büntudat, az önmardosás, amit oly szerencsésen tett át magyarra Baudelaire-nál: akinél ez még egy kicsit ki van színezve: önála már nyersen, véresem komoly: majdnem azt mondom, dosztojevskijji méretű. Naponta belemegy abba, amit nem helyesel, ami ellen még az ízlése, erkölce is tiltakozik; de az élet kényszere csak odaviszi; „megcsinálja” a „bűnt” — mint ahogyan rengetegen megcsinálják, — de ő ezt be is vallja: igazolásul, fölmentésül.

DOMOKOS M.: Ő naponta többször nyíltan keresztre feszítette magát versei önromboló őszinteségével.

ILLYÉS Gy.: Nemcsak magát, hanem hát hogy is mondjam...

DOMOKOS M.: ... a környezetét?

ILLYÉS Gy.: A környezetét! Ez az abszurd kényszer, amivel borzalmasan ártott önmagának, rengeteg embert ellenségévé tett. Ilyen fokig volt önromboló az őszintesége. Önromboló őszinteségnek mondom, mert a művészbé költözött ember nem cserélheti ki egyik óráról a másikra egész belső szerkezetét; ez az önromboló őszinteség ugyanakkor a tartó fája a költészetének is. Én is, például, életemben legalább háromszor váltam el úgy tőle, hogy „soha többet nem fogok veled kezelt!” s rávágtam az ajtót. De közben mindig meg kellett állapítanom, hogy ez az ember legtöbbet önmagának árt a tehetségével. Így ha nem is azonnal, egy hét múlva mégis megbékültem, mert az érték mindig lefegyverzi az embert. És a művészi érték előbb-utóbb le is veti magáról az emberi fogyatékoságokat; tisztán ragyog majd. Szabó Lőrinc a századnak, nemcsak magyar vonatkozásban, a legnagyobb költői szellemei közt van; végül is ezt kell elfogadni, s ezt tisztelni kell. — Különben, ha közös művet akarok említeni, itt mondom el, hogy ami mögöttem van, ennek a padnak a karfája, együttműködésünk Szabó Lőrincel — két napi munkánk van benne. Nagyon ócska pad volt — két ilyen pad volt még itt — az egyiket teljesen szétrohasztotta az eső, ez is épp hogy csak megmaradt. De még nagyon alkalmas volt itt; tanakodni kezdtünk, hogyan lehetne megmenteni? A főmozdonyvezető fia meg a főgépész fia összetette az agyát és kitalálta: ilyen görbe karfát kell szerezni. Igen ám, de ilyet nem tudunk hajlítani; kisütöttük, nyilván van olyan szőlőkaró a hegyen, amit maga már az idő így meghajlított, csak meg kell találni. Jártunk utána vagy két napig, míg bent a hegyben valahol láttunk egy megfelelő karót: nagy diadallal idehoztuk — neki igen ügyes keze volt, de nekem is volt akkora kézügyességem, mint az övé — összeütöttük, megmentettük a padot. Ez az asztal például, amelynél ülünk, ennek a cementezése, alapozása az én munkám: de Lőrinc megállapítása, ezt a cementezést a bomba sem vágná ki, úgy meg van csinálva. (Abban az időben ilyen kőasztalokat gyűjtöttem, mint más ember bélyegeket —

ahogy látod, itt a kertben még több is van belőlük. Rácegresi konyhánk elé apám állított ilyet anyámnak, főzelektisztításra, mosogatásra; mert könnyen lemosható. De ettünk is rajta, mi gyerekek.)

DOMOKOS M.: Ha Szabó Lőrinc valami praktikus feladat megoldását a fejébe vette, addig nem nyugodott, míg végre nem hajtotta.

ILLYÉS Gy.: Hát hogyné! A cselédlányuknak megtalálta a cipőjét, dróttal ráadásul, mert úgy sokkal tartósabb... Roppant érdekes ember volt; és roppant ártatlan, ezt kell hozzátennem: gyerekes szinte. Rajta kívül még Babitsnál láttam, a szép hatására — sirt. Babits engem azzal fegyverzett le. Még „fiatal” költőként mentem el hozzá, fel kellett olvasnom — kivételesen, mert már nyomdába kellett adni a kéziratot — egyik igen hosszú versemet. Egyszer csak azt láttam, folyik az arcán a könny.

DOMOKOS M.: Nem a Három öreget?

ILLYÉS Gy.: De igen. Gondoltam persze, ez aztán a rang (ha Babits sír a versem hatására), de aztán Ilonka, a felesége megnyugtatott: Mihály mindig sír, ha olyasmit hall, ami tetszik neki. Hát Lőrincből is bámulatos könnyen ömlött a könny mindenre, ami szép volt.

DOMOKOS M.: Ezt én is tapasztaltam: ilyenkor — versolvasás közben — rendszerint azt mondta: „boldogan aláírnám a nevemet!” Lassan megértettem, hogy a versben, ami elékerült, és megkönnyeztette, ő már egy másik versnek a lehetőségét látta: azt, ahogyan ő csinálta volna meg, s tulajdonképpen akkor már azt siratta.

ILLYÉS Gy.: Hogy ő mit meg nem siratott, milyen lehetőségeket, elmulasztott tágakban, nőkben, és amit csak akarsz! Örök gyerek volt! Mondják, sok alkotóban nemcsak a gyerekkor emléke rögződik, hanem a gyerekkori természet is. S annak aztán halálig ki vannak szolgáltatva. Hát még, hogyha valakiben a serdülőkor természete rögződik, mint Németh Lászlóban! Mert ő nem gyerek volt: mindig a tizenöt éves serdülőnek a frissesége, élénksége, tanulhatnékja jellemezte, és — megint csak ezt kell mondanom — az ártatlansága.

DOMOKOS M.: Ő volt az első kritikusod: a Nehéz földről írt...

ILLYÉS Gy.: ...már a Nyugatban.

DOMOKOS M.: Ő aztán kemény kritikusod volt. Igazmondó kritikus.

ILLYÉS Gy.: Az volt abban a társaságban a vigasztaló, hogy a kölcsönös megbecsülés nem vált pajtáskodássá. Énnékem más a népi irodalomról a véleményem, mint általában. De mégis volt valami összefüző közelebbi lánc azok között, akik körülbelül egyforma rétegből jöttek, azért is mert munkásszármazásúak, parasztszármazásúak voltak. Lőrinc édesapja mozdonyvezető volt, Németh László apja parasztcsaládjában nevelkedett, József Attila apja szappanfőző, s ezek valahogyan — ki merjem mondani? — osztályszempontból jobban bírták egymás szagát. Ilyen szempontból volt valami népi csoportosulás; nem beszélve a mély paraszti származású költőkről, Sinkáról és a többiekről. De ezek az írók olyan keményen bírálták egymást, mert nem volt köztük semmi elvtelen összetartás.

DOMOKOS M.: Németh László erre nagyon jó példa: egyszer például azt írta rólad, ha szabad idézni, hogy néha olyan vagy, mint a füst. Tudom, téged annyira foglalkoztatott ez a kritika, hogy versben válaszoltál rá. Mégis megmaradt az emberi kapcsolat, a barátság.

ILLYÉS Gy.: Még különb kritikák is voltak, s nem annyira az én részemről. Ő — Németh — mindenképpen keményen bíralt, önmagát is, de érdekes mód, másoktól ő szintén nem bírta jól a kritikát. Rögtön nagyon is a lelkére vette. De rögtön túl is tette magát rajta, ha cselekedni kellett. Ha valaki bajba került, már segíteni is akart. Volt egy igen nehéz esztendőm, amikor nem tudtam volna megélni. Sok teher rakódott rám, állásomat elveszítettem a biztosítónál. Akkor éppen nem voltunk jó viszonyban, de azonnal felkeresett, s nagyon egyszerűen mondta ki rögtön, költőzünk oda hozzájuk, a lakásába, mert oly mindegy, hogy Ella egy vagg két tányérral többet tesz az asztalra...

DOMOKOS M.: S a közös asztal egyik sarkán megírt volna rólad egy bírálatot.

ILLYÉS Gy.: *Igy volt, s az volt a jó; a kettő nem függött össze! Én a népi irodalmat, s amit általában a népi irodalomnak neveznek, azt én a magyar irodalomnak tartom. Ezen belül volt, igen, egy kör, amibe ilyen munkás vagy paraszti élményekkel megrakottan jöttek a költők; de ebben József Attila is benne volt annyira, mint Erdélyi József. Vagy Nagy István. Ezek a jelenségek valamiképp osztályozhatók, de nem azon a módon, hogy volt egy urbánus irodalom, és volt egy népies irodalom. Volt egy — szerencsére — most is teljes magyar irodalom, de ebbe beletartoztak azok is, akik nem közvetlenül a népi élményüket tárták föl. Példa éppen Szabó Lőrinc, aki a Tücsökzenéig alig írt a maga munkásszármazék ifjúságáról, hanem rögtön az intellektuális, nagy városi témákat írta. József Attila mind a kettőre példa.*

DOMOKOS M.: Németh Lászlónál maradvá: az ő magyar tárgyú történeti drámái, és a te magyar tárgyú történeti drámáid között nincs-e egy kis kimondatlan polémia is, bizonyos kérdésekben? Negyvennyolc kérdésében például?

ILLYÉS Gy.: *Nem polémia, hanem szemléleti különbség. Ami egyáltalán nem érinti a művek minőségét. Valakinek joga van tehát ugyanarról az alakról elítélően vagy dicsérően írni, s az ügy is nyer azon, ha jó drámát ír. Én természetesen „távolról” sem úgy látom Görgey alakját mint Németh László; ez nem jelenti azt, hogy Németh László darabját Görgeyről nem tartom remek alkotásnak. Itt megint szemléleti kérdés merül föl: hogyan kell szembeállnunk egy műnek a művészi részével és a benne levő anyaggal? Igen kemény probléma ez: Görgey esetében mondjuk, egészen bizonyos vagyok, hogy nekem van igazam. (A szemléletben, s nem abban, hogy melyik dráma a jó.) És igen nagyra becülöm Az árulót, — miért? Vannak történelmi személyek, hősök, akikre például Shakespeare dörgő anatómát mond ki, holott az cáfolható, s nemcsak úgy, hogy ugyanarról az alakról, ha jó drámát írsz, akkor vitázol Shakespeare-rel, de úgy is, hogy mint történetíró rásütöd Shakespeare-re, hogy tévedett. Ez nem von le semmit Shakespeare drámáiról becsületéből. (Mennydörgés, villámlás.) — No, eső jön?*

DOMOKOS M.: Beleszól a történelmi vitába az ég.

ILLYÉS Gy.: *Igen. — A másik, szintén szemléleti különbség, s nem minőségi, hogy ő másképp válogatja ki a hősöket. Önála a drámai hős — s ez majdnem mindig törvény — egy-egy olyan rendkívüli ember, aki jót akar; akivel ezért én, mint néző, rögtön megbarátkozom: melléje állok. És van aztán egyfajta maffia vagy értetlenség, ami ezt a jó törekvést elbuktatja. Az én szemléletem az — már amennyire a saját művéről nyilatkozhat az ember — hogy az eseményekben valami történeti erő nyilvánul meg, a maffiában is. Például a Telekiről írt drámámban. Telekinél a történelmi helyzet okozza a tragédiát, nem pedig valami áskálódó ellenség: így volt a Tisztáknál is, meg a többi drámánál. Egy-egy közösségi problémát akar megoldani valaki, de az idő ellene dolgozik. Idő, s nem személyek, főleg nem egy személy.*

DOMOKOS M.: A júliusi jégeső bevert bennünket a házba: odakint szakad az eső, pattog a jég, de azt mondják, hogy a költő a viharban sem némulhat el, úgy-hogy folytassuk: méghozzá azzal a polémiával, ami Veres Péter és közted zajlott. Vetett-e árnyékot ez a vita kettőtök kapcsolatára?

ILLYÉS Gy.: *Nem! A cikket, amiben őt megbíráltam, „megtámadtam”, előzőleg elküldtem neki Balmazújvárosra. Ezt követelte a lovagiasság, az íratta velem neki: ha kifogása van írásom ellen, elgondolkodom rajta. — Nem azt mondtam, hogy nem közlöm; de akkor vele még előbb is megvitatom. Ő nagyon higgadtan, azonnal azt válaszolta; áll elébe, mert nem tartja igaznak az én állításomat; beszélhetünk majd később is. De már a levele, amiben ezt megírta, olyan lovagias volt, olyan emelkedett, hogy bizonyos voltam benne, nem fog az érintkezésünkön semmit sem változtatni a bírálat. El kell róla mondanom, hogy én kezdettől fogva őt mint művészt tartottam nagynak. Ma is, változatlanul. Amikor annyit beszélünk más vonatkozásban róla. Én a tehetségét, a művészi tehetségét tartom a legfontosabbnak. Majdnem humorosan lehet alakjával illusztrálni, mennyire elfogult még ma is a polgári köz-*

felfogás vele szemben. Eszerint például nevetséges volna az ő fején — a csizmával együtt — elképzelní az apollói koszorút. Csizmához ez nem — illik! Te is mosolygysz rajta, holott ez, a koszorú is, kijárt neki. Vérbeli művész volt: utolsó alkotásához, a Pátriárkához fogható kisregény nemigen van a mai magyar irodalomban. Őneki épp az volt a gáncsa, ami előrevitte; hogy másfajta tehetség is volt benne. Népszónoknak is óriási hatása volt. De nemcsak annak; intellektuális előadónak is. Balmazújvárosan a parasztok éppúgy megtapsolták, mind Debrecenben a Déri Múzeumban az egyetemi tanárok. Nem azért, mert diftongusban és csizmában és nyakendő nélkül beszélt, hanem mert olyan érdekesen forgott az agya, és a tény, amit mondott, azt mindenki hitelesnek vehette; az éppolyan valóság volt, mint Nagy Lajosnak a tényközlései. A másik vonása Péternek, amiben mindig egyetérttünk, az a felelősség, ahogy az ország ügyét nézte. Tőle származik ez a kifejezés, „népben, nemzetben gondolkodni”. Ez a törvénytelen származású cselédgyerek, ez örökölte meg Széchenyi István felelősségét. Úgy nézte az országot, mint aki a történelemnek tartozik valamivel. Ezt is igen természetesen csinálta, s bár voltak vitáink — sokszor beszéltem élesen vele, s ezt ő élesen visszautasította —, a felelősségben mindig egyetérttünk. S ahogyan az én gondolkodásomat alakította az ő gondolata, ha megnézi valaki az ő munkásságát, láthatja, hogy ő is nagyon sokban egyetértett velem. — Sok fájdalmas veszteségem volt az utóbbi időben, de ő is azok közé tartozik, akik, mint Németh László... Van a franciáknak egy kifejezése, „realizálni”, náluk azt jelenti, amikor az agyba be tudja tenni az ember valóságként a fogalmat... Nem tudom realizálni, hogy Németh és Veres nincsenek. És se Lőrinc, se Áron... De a művük annyira maradandó, már nemcsak bennem, hanem szinte a levegőben, hogy élnek valóban tovább, és nincs is szándékomban realizálni az ő el-tűnésüket.

DOMOKOS M.: Hogyan látod a mai kritikát, hogyan viselkedik ma a bíráló?

ILLYÉS Gy.: A kritika Európa-szerte nagy válságban van; az esszéirodalom is — aminek okát én nagyjából abban látom, hogy eredetileg a kritika írópárti volt, az újabb időkben azonban átment a kritika olvasópártivá, vagyis az olvasónak a tetszését keresi, összetévesztve ráadásul az olvasót a közvéleménnyel. Amikor a kritika a közvéleménynek vél beszélni, nagyon gyakran a közvélemény alakítóitól alkal-mazkodik, s ez már megint egészen más. Súlyosbíttja a helyzetet, nemcsak a kritikai irodalomban, de a közírói gyakorlatban is, hogy általában nem az író művét támadják, hanem rögtön a szándékát: a becsületét. A „becsületébe gázolnak”, azzal is, ha egyszerűen leszólják a művét, az értékre való tekintet nélkül, és annak a taglalása nélkül, hogy miért is nem tetszett a kritikusknak. Ez végzetes gyakorlat, de az egész világon nehéz ebből kiutat találni. Ahogy én látom, a klasszikus Macaulay-nak és a többieknek az irányzatához, amit nálunk igen nemesen művelt Bajza, Eötvös, Toldy, s — akivel nem értek egyet mondandóiban — Kemény Zsigmond, s amiben méltó folytatók voltak Gyulai, Schöpflin Aladár, kellene visszanyúlni. Bizonyos alázatra — fölemelkedve — szert tenni. A mai esszéírók és kritikusok között azokat becsülöm, azokra hallgatok, akik rögtön a művet ragadják meg, szinte a birtokukba akarják venni és úgy magyarázzák.

DOMOKOS M.: Gondolom, ha a magyarázat jóhiszemű és őszinte, még bírálva is véd.

ILLYÉS Gy.: Az írópártiságot én a következőképpen értem: az irodalom olyan külön terület, aminek megvan a nyelvezete is már. Valaki azt mondhátná erre, kifogásolom tehát, hogy a bírálóknak nincs önálló irányuk. Soknak valóban nincs: nem tudják, nem érzik a mondatok közéleti akusztikáját. Magamon tapasztaltam: igen komoly dolgokat mondtunk el a magyarság sorskérdéseiről beszélve, válaszul állandóan olyan bírálatokat nyervén: hogy búsmagyarkodás, mű-nemzeti-könnyek, hazaffyság. Ez hang lehet, demagóg hang persze, népgyűlésen, bár nekem ott se tetszik, de az irodalomban ellenkező hatást kelt rögtön. Mondtam, lehet a szolgaságot úgy is ábrázolni, hogy magad is beleállsz szinte közéjük, ha te is annak tekinted magad. Ám úgy leszólni egy-egy nemzeti törekvést, hogy kívülről beszélsz —

mélyen téves. Aki ilyet tesz, ha végzetes magyar problémát misztikusnak, mellékesnek, unalmasnak mond, az, súlyos szót ejtek: stilustalan. Hozzá kell tennem, még szigorúbban: irástudatlan. Nem ez a hang illik olyan komoly dologhoz, ami egy nemzetnek a szemlélete, egy nemzetnek a magas irodalma. Nem tudom, nem túl erőlyes vagyok-e, de hát ezt örököljük — Berzsényitől Ady Endréig.

DOMOKOS M.: S magad körül is ezt láthatad, mert Veres Péter népgyűlésen sem használt ilyen hangot.

ILLYÉS Gy.: Az ember elragadtatja magát, de én igen rombolónak érzem a nemzettel szemben ezt a hányiveti hangot; éppen ezért, mert nagyon is fontosnak tartom, hogy ezekről a kérdésekről minden oldalról — kívülállók részéről is — komoly szó essék. S ha már erről beszélünk: ha ez nem változik, végzetes hullám-interferencia érvényesül. A kritika bírálata általában rövid lejárátú. Amit mond, egy bizonyos fázisra érvényes: az irodalom többet igényel ennél. Akármennyire kerülgetem a szót, valamifajta utókorra — hogy ki nem mondjam: halhatatlanságra — is tekint. A kettő sokszor ütközik. Vagy az irodalom győz, s akkor teljesen eltűnik a beleszólás, ami azért lehet végzetes, mert akkor viszont nincsen kritikai élet, vagy... De szerencsés jelenségeket is látok, mintha fejlődnek már egy olyan esztétika, esztétikai szemlélet, amelyik szociális hangú is, de az irodalom nyelvén, az irodalom eszközeivel szól hozzá az irodalmi jelenségekhez.

DOMOKOS M.: Honfitársaink közül is, külföldiek közül is nagyon sokan az „utolsó nemzeti költőnek” neveznek téged. Mit érzel, amikor ezt hallod? Elfogadod? elutasítod? Mit jelent ez számodra? Szeretném elmondani azt is, miért kérdezem: ha jól emlékszem, Adyt nevezték az utolsó nemzeti költőnek, halála után a Nyugaton jelent meg ezzel a címmel róla egy tanulmány. Akkor, amikor ez az írás megjelent, azokban az években te már Párizsban voltál, mint avangard költő...

ILLYÉS Gy.: Nem: ez a tanulmány 19-ben jelent meg, a Nyugat Ady-émlékszámban. Déry Tibor írta.

DOMOKOS M.: A kérdés tulajdonképpen az, hogy létezik-e forradalmi költő és nemzeti költő fogalma közt ellentmondás a gyakorlatban? Sokan ebben ellentmondást látnak.

ILLYÉS Gy.: Ez bizony súlyos probléma, s épp azért, mivel láthatóan én elég rossz interjúalany vagyok, ez az egyetlen tárgy, amire némileg fölkészültem; jegyzeteket is csináltam magamnak, hogy majd azt olvassam föl. Ebben elég tüzetesen kifejeztem az álláspontom és feleletet is gondoltam adni az egész nemzeti—nacionalista kérdésre; elég sok homály borítja ma is. — Engedd meg, hogy fölolvassam:

„Mindenkinek joga, hogy a latin szólás szerint, változzék az idővel. A művésztől még el is várják ezt. Sőt azt is, hogy változni tudjon a változó idővel. Élete során megújuljon többször is. Én a nemigen változók közé vélem sorolni magam, a világszemléletet illetően. Noha pályafutásom ugyancsak változatos állomásokat érintett. All ez a nacionalista—internacionalista elbélyegzésre is. A kik ma nacionalizmust mondanak rám — még a jóhiszeműek is —, valami olyasmit akarnak kifejezni, hogy maradi, korszerűtlen, eltévelyedett, veszélyes területre ment. Nem árt tehát kimosdatni ezt a szót mai, modern mosószerral, szapulóba tenni, akár megöblögetni. Nyelvünkben a nacionalista szónak ugyanis ma éppúgy, mint bármikor, elyomó osztálytartalma is van, sőt jobban, mint valaha. Ezt érzékelem, mióta eszmélni tudok eszmékre is, kora diákkorom óta. Azóta századunk legsúlyosabb, legizsibb társadalmi bajaként tartottam rajta a szemem. Ez talán ma már mindenki előtt nyilvánvaló. Világszerte, ahol háborús tűzfészek gerjedeznek, mélyükön a nacionalizmus megoldatlan problémái gyulladoznak, a vallási, faji és anyanyelvi megkülönböztetésbe burkolt osztályelnyomás alapján. Ismételnem meg: diszkrimináló, azaz kedvezőtlenül megkülönböztető, visszanyomó szándékkal ritkán zsákmányolták ki úgy, mint ma, világszerte — magukat magasabb rendűnek érző hatalmak — a más, szerintük alacsonyabb rendbe osztható színes bőrű idegent, az idegen anyanyelvűeket, vagy idegen istenhívőt. Ritkán kegyetlenebb

és fondorlatosabb szervekkel, de nem nyílt szóval, természetesen. A nemzeti, a nemzetiségi kérdés ezért kettősen fertőző osztályharckérdésnek bizonyul, ahol csak félretoljuk a frázist. Súlyos eszmei zűrzavart szolgál tehát az, aki annak tisztázása nélkül, egyformán a nacionalista szót használja nyelvünkben azokra, akik a nemzeti, nemzetiségi keretet kizsákmányolásra használják, és azokra, akik ezzel szemben védekezésre építik ezt a keretet. Noha bárhova nyúlunk, oly kiáltóan egyforma a példa: ahol a más anyanyelvűt visszanyomják például, ott törvényszerűleg, Darwin és Marx törvényei szerint egyaránt a proletárság legalsó szintjére szorítják vissza, műveltség dolgában is, már-már az írásbeliségtől, irodalmuk és történelmük alapismereteitől is megfosztva őket. Vagyis az elemi patrióta jogoktól. Helyesnek találok tehát az alapjáig megfontolt mondatot napjainkban, magyarul: nacionalista az, aki jogokat sért, patrióta, aki jogokat véd. Semmi ellentmondást nem látok abban, hogy a toll, amely egykor a Puszták népe védelmére rőtt betűket, ne végezze ugyanazt a tennivalót a pusztai sorsban élő népek és nemzetek védelmében. Sőt úgy érzem, az ilyenféle végeznivalóra a toll embereinek világ-szerte fokozottan kellene, illenék gondolniok. A világot nemcsak a politika vezeti, hanem — hinnünk, remélnünk kell — az is, ami magát a politikát irányítja, befolyásolja. Az emberi tudat, a jó köztudat. A helyes közvélemény, arra pedig az irodalom is hat. A politika, úgy igaz, ahogy Kossuth is mondta, az egzisztenciák tudománya. Úgy értem: a napi követelményeké. De az irodalom is az egzisztenciákat szolgálja, épp csak hosszabb lejáratra, mint az imént mondtam. Ameddig anyanyelvi talaja, a nemzet él és élél. Az pedig élél. Ez a létjoga az egyén fölött is: a nemzet azzal vigasztalja magát és halandó tagjait, hogy örökké akar élni, mint maga az emberi műveltség. Legalábbis ezzel csábítja a szellem embereit, ezt súgva nekik, íróknak, politikusoknak, hogy halhatatlant műveljenek, halandó mivoltukban is.”

Hát ez rövid végrendeletem, hogy mosollyal végezzem be ezt az igen komoly és igen megfontolt dolgot. Nem vagyok nacionalista, de az, hogy az elnyomott, szenvedő népek mellett, a baszkok vagy az okcitanok igazsága mellett éppúgy pártot fogok, mint valamennyi megkínzott nép vagy nemzetiség ügye mellett, ezt természetesen tartom, ebben nem változtam. Keserűen merném idézni Petőfi szép mondatát, ami azért is megjegyzendő, mert nagyon finoman benne van az is, amit már a stilisztikák se tanítanak eléggé, hogy hol kell a megengedő „is”-t használni — mindig az állítmány végén —: „Ha nem születtem volna is magyarnak, e néphez állanék ezennel én”, mert akkor, amikor ezt a verset írta, a magyarságnak az emberi, általános igazságban is igaza volt.

DOMOKOS M.: A Magyarok egyik naplójegyzetében azt írtad, hogy az ember felel a művéért, s ugyanakkor a mű által teremődik ő maga is. „Nemcsak Segesvár magyarázza Petőfit, de megfordítva is.” Hogyan látod e tekintetben a 20. századi költő lehetőségét, feladatát, helyzetét? Mi módon írhatja alá művét az életével, a sorsával? S aláírhatja-e úgy, mint a 19. század költői?

ILLYÉS Gy.: Egyszóval, a mai költő?

DOMOKOS M.: A mai költő.

ILLYÉS Gy.: Ez szintén nem mindennapi probléma. Lengyel Józsefről kellett nekem — igen nagyra becsültem őt — néhány sort a halálakor papírra vetnem, s elgondolkodtam, hogy miben, s mennyire hasonlított ő például — Veres Péterre is. Az irodalom, az esztétika tele van azzal, hogyan bontsa meg a rendet: a regénynek a rendjét, a mondatnak a rendjét, hogy megtalálja, ha kell, akár az időrend felbontásával is, azt a formát, amely hitelessé teszi — rendbe teszi — a mondandót. Egyre inkább azt látom, ami egyébként mély művészetfilozófiai gondolat is lehet, hogy e közben egy etikai tényező is bemehet az esztétikai kritériumok közé. A mű hitelének a vonatkozásában. Tehát az, ha egy író magát mint jellemet is kidolgozza, az a művére is visszahat. Akármilyen kegyetlenül hangzik, de ha valaki nem jellemes ember, annak végül az irodalomban is óriási kárát látja. Kuthy Lajos nem volt

viszonylag olyan rossz író, mint amilyen nyomtalanul a magyar szellem tudata kirúgta magából, pusztán azért, mert elment lepéNZelt Bach-huszárnak, úgyhogy az kettős nemzetárulásnak számított. Ez a tudat képes túl szigorúan is ítélni: ezzel számot kell vetni. Aki nem tud maga mögé ilyen erkölcsi erőt gyűjteni, akármilyen nagy művet alkotna is különben, elmarad a mögött, aki szerencsétlen sorssal bár, ezt meg tudja valósítani, az erkölcsi hitelt... Magunk közt vagyunk, elmondhatom: Lengyel Józsefnek nem adta meg a sors, hogy kiteljesítse írói képességeit. De élete utolsó esztendeiben viszont gerincesen, jellemesen föllált és példát mutatott, éppen abban, hogy milyen a forradalmár, marxista szemléletű író, s ez esztétikai győzelem is... Most nem akarok olyanokat fölelegetni, akik ezt nem teljesítették, s noha több alkalmuk lett volna, művet jóvá alkotni, életművet alkotni, s ezért nem lesz olyan életművük, mint Lengyel Józsefnek. Félelmetes dolog; meghaladja az irodalom területét, de nincs másképpen.

DOMOKOS M.: Félelmetes és jóleső dolog, hogy jelentős műhöz becsületes jellemnek kell társulnia.

ILLYÉS Gy.: Persze a művészetben ez bonyolultabb kapcsolat. Villon nyugodtan kirabolhatta a nagybácsiját, attól még nagy költő, aminthogy Verlaine is az, pedig nem élt éppen példás életet. De az az író, aki nem vet számot a hellyel és a korrál, ahol él, az olyan, mintha az anyagát rosszul választaná meg. Mintha egy szobrász hóból és jégből akarna időt álló művet faragni, holott a maradandósághoz márványra van szükség. Egyszóval: ezek kemény igazságok, s meg vagyok győződve róla, hogy időnk és nyugalmunk van Magyarországon ebben a pillanatban, hogy mindezeket a dolgokat világosan tisztázzuk, és fölkészüljünk arra, hogy akármilyen próba vár ránk munkára vagy megpróbáltatásra: lesz-e egységes irodalom, egységes szellemi élet, egységes nemzet.

DOMOKOS M.: Az utóbbi években — a *Kháron ladikján* című munkádban is, cikkekben, versekben is — többször idézed Camus mondását, aki azt írta, hogy a filozófiának egyetlen lényeges kérdése van: a halál problémája. Legyőzhető-e a halál? Illetve, vagy megfordítva: mi az értelme az életnek, ha úgys is a halál a vége? Most te megtoldottad a kérdést azzal, hogy mivel nincs túlvilág, tehát sem kárhozat, sem üdv, nem is lehet a régi módon, ezért csak az tud ezen a képtelenségen valahogy felülemelkedni, aki hisz a jövőben. Hadd kérdezzem meg: Te milyen jövőben hiszel?

ILLYÉS Gy.: Kemény hit ez: nem olyan könnyű szavakba foglalni, főleg nem evvel a korrál. Azt hiszem, hogy az emberiség élete, az élet maga olyan folyamat, amiért érdemes még hinni is. Hogy fejezzem ki világosabban? Nem is olyan nagyon régen, még úgy néztem a hetven felé járó emberekre, nagy ámulattal: siralomházban ülnek! Ki van mondván az ítélet, kivégzi őket az idő, könnyörtelenül, mert oly mindegy — gondoltam harmincéves fölvel — hogy öt évvel előbb vagy öt évvel később... Miért nem őrzöngenek a kétségbeeséstől? Miért nem úgy viselkednek, mint a halálraítéltek a siralomházban? S azt vártam, magam is már bent lévén a siralomházban, hogy majd ilyen lélekállapotba kerülök. És azt tapasztalom magamon, hogy ez nem következett be. Déryvel beszéltem egyszer szintén erről: nem az idő kategóriájával kell gondolkodni ebben a korban, hanem a munka, a tennivaló kategóriájával. A munka foglalkoztassa az embert; nem az, hogy meddig él, hanem hogy meddig cselekszik, és főleg mit cselekedett már. Ismerjük mindnyájan azt a jelenséget, hogy a semmíttevésben az idő rettenetesen hosszú, az ember akkor lőt-fut, kártYázik, szórakozik, csakhogy agyoncsapja valahogyan: lopja az időt. De ez nagyon kínos, mert a jelenben sokáig tart a munkátlan élet, az elmúltával viszont egyszerűen megsemmisül, nem létezik többé: nem emlékszel rá. Nincsen: nem volt neki tartalma. Ellenben akármít csinál az ember, belefeledkezve a munkába, nem is veszi észre, hogy az idő telik. De utána, ha alkottál, ha meggyógyítottál egy beteget, műveltséget tanítottál egy kis faluban, felépítettél egy házat, vagy akárcsak mint asztalos, székeket csináltál, az az érzés költözik beléd, fizikailag is, a testedbe szinte: nem ment el hiába az idő. Ez a felismerés az emberekben nem elég tudatos. Azt

hiszem, ezért érdemes értelmesen tölteni az időt; s ennek nincs más módja, mint alkotni; nem feltétlen csak „ércnél maradandóbb” műveket, egyáltalán nem csak „dantei méretekben”, de akármit, aminek haszna van: amit átadsz ... Az ember hiheti azt, hogy amiért a Földre jött, annak van valami folytatása is: ebbe a tartamba helyezett tartalomban. Nem azt hiszem, nem vagyok olyan naiv, azzal vigasztalni magamat, hogy művem, akár a magát örökkévalónak hitt nemzetben benne lesz és ott folytatódik. Nemzetek is elpusztulnak; még azt sem hihetem, hogy akár az emberiségbe beleékelődve továbbmegy, amit csináltam. Hisz tudomány közölte azt is velem: maga az emberiség is el fog pusztulni, s Camusnak teljesen igaza van, hogy öt perc alatt, vagy öt billiárd év alatt, teljesen egyre megy: ha egyszer nincs meg a halhatatlanságnak az úgynevezett vigasza, amivel mondjuk a vallások éltetik a hívőket — akkor az egész nem sokat ér. A vallásos emberek sem halnak meg másként, mint a vallástalanok; az utolsó pillanattól éppúgy irtóznak, és szenvednek; viszont sztoikusok is, akik nem hisznek a túlvilágban, „kitűnően” tudnak meghalni. Tehát itt valami olyasmi folyik le, hogy az emberi test többet tud szinte, vagy több közölhető az emberi testtel, mint amennyit az agy meg tud érzésként: magamon tapasztalom: nem félek az elmúlástól. Helyesebben: nem attól. Ha volna vásár előre megvenni, hogy szenvedés nélkül haljon meg az ember! Mindnyájan tudjuk: a halálban nem a szenvedés a legnagyobb. Mindnyájan átmentünk már olyan kinon, amilyen a halálban fog ránk várni. Ha előre megválthatná ezt a szenvedést, óriásit lélegezne az emberiség. Atavisztikus — állati — rettegés múlna ki belőle. Tréfára fogra most a dolgot: az igazi probléma egyrészt az volna, hogy tisztázzuk ezt a halálba menést. A másik, az a tótágas: hisz a tudomány állása szerint a halhatatlanság logikailag biztosítva van! Hisz hovatovább minden szerveid kicserélhető! Ha rossz, kapsz új fogat, vesét, szívet, remélem majd szemet, fület, tehát ha az emberi test is olyan lesz végül, mint Mohamed (vagy Dzsingisz kán?) kardja: ugyanaz akkor is, ha a markolata, a pengéje már más is. E logika ellen semmi nem szól, mégsem hiszem, hogy sokkal tovább lennénk, mint úgy, hogy feladatot végezve, ebben találjuk meg tulajdonképpen az élet vigaszát: értelmét. Praktikusság tanácsolja, hogy „értelmesen” dolgozzunk. Elégyszer voltam nehéz helyzetben lelkileg is, súlyos depressziós voltam, vagyok, de mihelyt valami tennivalóra nevelem magam, föloldódom. Tanácsolhatom hát: aki még öregségében is el tudja valami hasznossal — szóval nem bolondériával — ütni az időt, meghátráltatja az időt. Minderre a problémára valahogyan szemüvegük fölött nézhetnek, akik ekként le vannak foglalva. Éppen ezt akarom mondani: ne azt várjuk, hogy az étellel való elégedettség csak olyan fémjelzett dolgokért járjon ki az embereknél! Szándékosan mondtam, hogy az asztalosnak is jár; a parasztnak, a kalauznak, aki egy életen át jegyet osztott, de bele tudta nevelni magát társadalmilag hasznos szerepébe, és a társadalom is bele tudta őt nevelni abba, hogy jól érezze magát. Közös társadalmi feladat ezt az elégedettséget kibén-kibén megteremteni.

A Magyar Televízióban elhangzott beszélgetésnek az élő beszédből írásra alkalmazott szövege.